

**CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE**

Rok LIV

Zeszyt 1-2

ROCZNIK TEOLOGICZNY

ISSN 0239-2550

WARSZAWA 2012

REDAGUJE KOLEGIUM

JANUSZ T. MACIUSZKO – redaktor naczelny
Ks. MARIAN BENDZA – z-ca redaktora naczelnego
BOGUSŁAW WIDŁA – sekretarz redakcji
TADEUSZ J. ZIELIŃSKI
JERZY OSTAPCZUK – redaktor naukowy

RECENZENCI

ELŻBIETA ADAMIAK
GRASILDA BLAŽIENĚ
JERZY GOŁOS
KS. LEONARD GÓRKA
S. EWA JÓZEFA JEZIERSKA
ZBIGNIEW KAŻMIERCZAK
MARZANNA KUCZYŃSKA
KRZYSZTOF LEŚNIEWSKI
JAROSŁAW ŁAWSKI
ALEKSANDER NAUMOW
ZBIGNIEW PASEK
MAŁGORZATA SMORAĞ-RÓŻYCKA
SERGIUSZ TEMCZIN
PIOTR WILCZEK

Wydano nakładem Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej
ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa tel. +4822 635-68-55

Nakład: 200 egz., objętość ark. wyd.: 14,3

Druk: Fabryka Druku Sp. z o.o.

03-310 Warszawa, ul. Staniewicka 18

SPIS TREŚCI

ROZPRAWY

Jakub Sławik, <i>O rolach kobiet w Starym Testamencie (Biblii Hebrajskiej)</i>	9
Jerzy Ostapczuk, <i>Perykopy liturgiczne okresu po święcie Pięćdziesiątnicy w dwu serbskich apostołach-ewangeliarzach krótkich (Sv-17 i KM-512)</i>	31
Iwona Baraniec, <i>Winsome Munro – życie i działalność naukowa. Kobiety w roli uczniów Chrystusa na kartach Nowego Testamentu</i>	69
Łukasz P. Skurczyński, <i>Między Jezusem historii a Chrystusem wiary: Johna Shelby'ego Sponga demitologizacja fundamentalistycznych tez chrystologicznych</i>	83
Jarosław Charkiewicz, <i>Miejsce świętych w liturgii Kościoła prawosławnego</i> ...	113
Sergiusz Temczin, <i>Jan Damasceński jako prawdopodobny autor starobułgarskiej służby ku czci konstantynopolitańskiego patriarchy Germana I</i>	153
Maryna Czystiakowa, <i>Kult Paraskiewy Tyrnowskiej w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim: żywoty obszerne w języku ruskim</i>	167
Włodzimierz Wołosiuk, <i>Kijowska kultura muzyczna XVII/XVIII wieku i jej wpływ na formowanie się śpiewu cerkiewnego w Rosji</i>	185
Olga Cyrek, <i>Hezychastyczna koncepcja przeobstwienia (theosis) w ujęciu Grzegorza Palamasa (1296-1359) i jej wpływ na paletę barwną ruskich ikon XIV i XV wieku</i>	197

WSPOMNIENIA I RELACJE

ks. Edward Czajko, <i>Zielonoświętkowcy w Nowogródzkiem w latach 1919-1945</i> ...	229
--	-----

RECENZJE

Heinz-Josef FABRY, Ulrich DAHMEN (Hrsg.), <i>Theologisches Wörterbuch zu den Qumrantexten</i> , Band 1 (<i>aleph – chet</i>) [Gebundene Ausgabe] (Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2011). Pp. xxiv + 1096 [556]. (ks. Mirosław Jasiński) ...	245
Andrzej P. Kluczyński, <i>Książę Pokoju (Iz 9,5). Obraz monarchii izraelskiej w księgach prorockich Starego Testamentu</i> , wydawnictwo ChAT, Warszawa 2012, ss. 475 (Jakub Sławik).....	249
<i>Teologia Starego Testamentu (Bibliotheca Biblica)</i> , red. M. Rosik, t. I-IV, TUM, Wrocław 2011 – Tom I: Teologia Pięcioksięgu; Tom II: Księgi historyczne; Tom III: Księgi mądrościowe; Tom IV: Księgi prorockie (Jakub Sławik)	257

<i>Sławomir Cebula, Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce. Ustawodawstwo a realia społeczno-kulturowe, Zakład Wydawniczy „Nomos”, (Tadeusz J. Zieliński Kraków 2012, ss. 216. (Tadeusz J. Zieliński)</i>	283
<i>Piotr Kroczek, The Art of Legislation. The Principles of Lawgiving in the Church, Unum Publishing House, Kraków 2011, ss. 344. (Tadeusz J. Zieliński)</i>	289

KRONIKA

Inauguracja roku akademickiego 2012/2013 w ChAT.....	295
Konferencja naukowa <i>Eklezjologia konfesyjna wobec współczesnych wyzwań ekumenicznych</i> , Warszawa, 27 listopada 2012 (Jerzy Sojka)	311

Miejsce świętych w liturgii Kościoła prawosławnego

Wprowadzenie (święci w rocznym i tygodniowym cyklu nabożeństw)

W życiu liturgicznym Kościoła prawosławnego obecność świętych, a w szczególności Bogarodzicy, jest bardzo znacząca. Modlitwy dotyczące świętych, z różną intensywnością, występują w poszczególnych nabożeństwach – niekiedy jako ich element stały, innym razem jako zmienny. Niektóre powtarzają się w nabożeństwach cyklicznie – jedno każdego dnia, inne co tydzień, jeszcze inne jedynie co rok¹. Liturgicznie pamięć o świętych i cześć im oddawana uzależniona jest bowiem od zasad regulujących realizację w praktyce każdego z trzech cykli nabożeństw: rocznego (nieruchomego i ruchomego), tygodniowego i dobowego. Wspominanie świętych stanowi złożony kompleks nakładających się na siebie cykli: rocznego nieruchomego i ruchomego oraz tygodniowego². Mimo tego, iż Matka Boża zajmuje znaczące miejsce w prawosławnej liturgice, to niniejszy szkic nie skoncentruje się wyłącznie na jej osobie –

* Jarosław Charkiewicz jest pracownikiem Wydawnictwa Warszawskiej Metropolii Prawosławnej i Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, oraz doktorantem ChAT.

¹ Do tekstów liturgicznych zmieniających się należą: tropariony, kondakiony, wychwalania, stichery, dogmatyki, akatysty, antyfony, prokimenony i kanony, do stałych zaś – powtarzających się podczas każdego rodzaju nabożeństwa – ektenie, ekfonesis (cs. *wozgłasy*) i odpusty.

² O tym, na ile to złożony kompleks, patrz np.: R.F. Taft, *The Veneration of the Saints in the Byzantine Liturgical Tradition*, [w:] J. Getcha and A. Lossky (eds.), *Thysia ainevseos. Mélanges liturgiques offerts à la mémoire de l'Archevêque Georges Wagner (1930-1993)*, Paryż 2005, s. 353.

jako zasługującej na odrębne, szersze opracowanie – lecz na liturgicznych wspomnieniach ogólnie rzecz biorąc wszystkich świętych.

Z punktu widzenia czci oddawanej świętym roczny cykl nabożeństw jest wyjątkowo ważny. Każdego bowiem dnia, niemal każdej godziny Kościół czci pamięć tego lub innego wydarzenia, tego lub innego świętego. Ks. Aleksander Schmemmann mówi nawet o „<zatopieniu> nabożeństwa przez kalendarz”³, tj. przez świętych czczonych danego dnia roku. Jednak w tym właśnie nieustannym wspomnianiu i czczeniu pamięci „tkwi istota jego [tj. Kościoła – przyp. J.Ch.] każdego świętowania i jego całego nabożeństwa”⁴. W świętych przecież wychwalany jest sam Jezus Chrystus. Roczny cykl nabożeństw w żywych obrazach i pouczeniach wyraża niemal całą historię biblijną – starotestamentową, a szczególnie nowotestamentową, jak też historię Kościoła. „Tutaj nauczane są oczyszczające i w górę wznoszące serce nauki moralne prawdziwie chrześcijańskiego życia w żywych obrazach i przykładach świętych Bożych, imiona których wychwalane są przez święty Kościół niemal każdego dnia”⁵.

Nabożeństwa (modlitwy i czytania) ku czci świętych, których pamięć Kościół czci w nieruchomych, stałych datach kalendarza liturgicznego zawierają Mineje Miesięczne (gr. *Menaion*, cs. *Minieja Miesiacznaja*)⁶, liczące 12 tomów, odpowiadających 12 miesiącom kalendarza liturgicznego, poczynając od września (zgodnie z początkiem roku kościelnego). Każdy tom Mineji podzielony jest na poszczególne dni miesiąca, zaś każdy dzień zawiera teksty liturgiczne, wskazania na przeznaczone do czytania fragmenty Pisma Świętego, oraz często krótki żywot, poświęcone świętym czczonym danego dnia (jest to zazwyczaj dzień śmierci świętego, tj. dzień jego narodzin dla nieba, rzadziej dzień odnalezienia lub przeniesienia jego relikwii). Mineje Miesięczne zawierają również nabożeństwa na cześć grup świętych, zwanych Soborami lub Synaksis. Nabożeństwa ku czci nowo kanonizowanych świętych znajdują

³ Прот. А. Шмеман, *Введение в литургическое богословие*, <http://golubinski.ru/ecclesia/shmeman.liturgy424.html> (dostęp: 15.01.2012).

⁴ A. Schmemmann, ks., *Eucharystia. Misterium Królestwa*, przeł. A. Turczyński, Białystok 1997, s. 95.

⁵ Архиепископ Аверкий, *Литургика*, http://krotov.info/libr_min/19_t/tau/shev_01.htm#_Toc525174026 (dostęp: 23.01.2012).

⁶ W ich skład wchodzi również nabożeństwa wielkich nieruchomych świąt Pańskich i ku czci Bogarodzicy.

się ponadto w księdze zwanej Mineja Uzupełniająca (cs. *Minieja Dopolnitelnaja*). Mineja Ogólna (cs. *Obszczaja Mineja*) zawiera z kolei nabożeństwa ogólne, bezimienne, ku czci świętych poszczególnych kategorii lub podkategorii świętości (np. nabożeństwo do męczennika czy męczenników, hierarchy czy hierarchów). Wyjątek stanowi tu nabożeństwo imienne na cześć św. Jana Chrzciciela.

Święta ruchome, uzależnione od daty Paschy, to pięćdziesiąt niedziel, z czego 18 niedziel od Wielkiego Postu do Pięćdziesiątnicy oraz 32 (lub niekiedy więcej) niedziele po Pięćdziesiątnicy na pozostałą część roku. Nabożeństwa ruchome na przestrzeni tego cyklu zawarte są w kolejnych księgach liturgicznych o nazwach: Triodion Postny (gr. *Triodion katanyktikon*; cs. *Postnaja Triod'*), Triodion Paschalny (gr. *Pantekostarion*, cs. *Cwietnaja Triod'*) i Oktoich (gr. *Oktoekhos*, cs. *Oktoich*). Ów cykl zawiera również dni, w których Kościół liturgicznie w sposób wyjątkowy czci pamięć świętych. W szczególności są to uroczystości na cześć Wszystkich Świętych (pierwsza niedziela po Pięćdziesiątnicy) lub innych grup świętych⁷, oraz liturgiczne wspomnianie niektórych świętych w okresie Wielkiego Postu: Teodora Tyrona (pierwsza sobota Wielkiego Postu), Grzegorza Palamasa (druga niedziela Wielkiego Postu), Jana Klimaka (czwarta niedziela Wielkiego Postu), Marii Egipcjanki (piąta niedziela Wielkiego Postu), sprawiedliwego Łazarza (sobota przez Wjazdem Pańskim do Jerozolimy).

W cyklu tygodniowym każdy dzień tygodnia posiada przewodni temat liturgiczny, który znajduje swój wyraz w szeregu pieśni śpiewanych zgodnie z jednym z ośmiu tonów (cs. *glasów*). W związku z tym podstawową księgą liturgiczną dla tego cyklu jest Oktoich zawierający teksty wieczerni (nieszporów), powieczera, jutrzni i liturgii sześciu powszednich dni tygodnia, oraz małej wieczerni (małych nieszporów) i niedzielnej połunoszcznicy (nabożeństwa o północy zwanego również nokturnem północnym). Wspomniany przewodni temat każdego dnia tygodnia wyraża się w wyjątkowym liturgicznym akcentowaniu jakiegoś ważnego aspektu życia Kościoła.

⁷ I tak np. w drugą niedzielę po Pięćdziesiątnicy Kościół prawosławny czci pamięć Soboru Świętych Atoskich czy Soboru Wszystkich Świętych, którzy zajaśnili na Ziemi Ruskiej, a w trzecią niedzielę m.in. Soboru Świętych Białoruskich; wykaz patrz np. *Православный церковный календарь 2011*, Москва 2010, s. 100.

W poniedziałek Kościół liturgicznie szczególnie czci moce bezcielesne – aniołów, archaniołów, cherubinów, serafinów, itd., zaś we wtorek starotestamentowych proroków, przede wszystkim zaś św. Jana Chrzciciela⁸. A zatem pierwsze po niedzieli dwa dni tygodnia poświęcone są czasom starotestamentowym⁹.

Po nich Kościół wkracza w czasy Nowego Testamentu i zaczyna akcentować najbardziej doniosłe wydarzenia z życia Jezusa Chrystusa. We środę wspomina się zdradę Judasza, a w piątek ukrzyżowanie i śmierć Zbawiciela. W oba te dni szczególnie cześć odbiera Krzyż Pański.

Czwartek jest dniem szczególnej pamięci o apostołach i św. Mikołaju arcybiskupie Miry Licyjskiej. Archimandryta Cyprian (Kern) zauważa ponadto, że w osobach apostołów i św. Mikołaja „wychwalana jest cała hierarchia biskupia, a w ten sposób ten dzień jest przede wszystkim dniem szczególnego wychwalania Kościoła”¹⁰. Niektórzy badacze zwracają też uwagę na to, że to właśnie we czwartki w cerkwiach może mieć miejsce szczególne świętowanie pamięci świętych cieszących się wyjątkowym kultem w danej parafii czy miejscowości¹¹.

W sobotę Kościół wychwala wszystkich świętych, a przede wszystkim męczenników, świętych hierarchów i świętobliwych¹². Niekiedy akcentuje się, że tego właśnie dnia tygodnia Kościół wyjątkowo wychwala również pamięć Bogarodzicy. Należy jednak zauważyć, że Matka Boża wychwalana jest we wszystkie dni tygodnia bez wyjątku, co znajduje swoje odbicie w

⁸ O szczególnym miejscu zajmowanym przez św. Jana Chrzciciela wśród innych świętych świadczy ponadto wielość poświęconych mu świąt: Poczęcie (23.09), Narodzenie (24.06), Sobór (7.01), Ścięcie głowy (29 sierpnia), pierwsze i drugie odnalezienie głowy (24.02), trzecie odnalezienie głowy (25 maja) oraz jego znaczące miejsce w świecie Chrztu Pańskiego (6.01).

⁹ С.В. Булгаков, *Настольная книга для священно-церковно-служителей*, т. 1, Москва 1993 (reprint wydania z 1913 г.), s. 805.

¹⁰ Иеромонах Киприан (Керн), «Взгляните на лилии полевые...». *Курс лекций по литургическому богословию*, http://www.liturgica.ru/bibliot/kipr_lil/kiprlil1.html (dostęp: 22.01.2012).

¹¹ Седмичный круг Богослужения, <http://pravoslavnyi.narod.ru/Articles/week.htm> (dostęp: 17.01.2012).

¹² Иеромонах Михаил (Тахи-Заде), *Конспекты лекции по литургии*, s. 23; <http://www.mpda.ru/data/229/628/1234/Конспекты%20лекций%20по%20литургии.pdf> (dostęp: 22.01.2012).

pieśniach liturgicznych, szczególnie tych wykonywanych w niedzielę, środę i piątek¹³. Ponadto i soboty są szczególnymi dniami wspomnienia zmarłych.

Nabożeństwami cyklu dobowego w Kościele prawosławnym są: godzina dziewiąta, wieczernia, powieczrze, połunoszcznica, jutrznia, godzina pierwsza, godzina trzecia, godzina szósta oraz św. Liturgia. Liturgia stanowi zakończenie całego cyklu dobowego, zaś jej ukoronowaniem jest św. Eucharystia, którą Jezus Chrystusa nakazał „czynić na swoją pamiątkę”. Cały czas liturgiczny obraca się właśnie wokół Eucharystii. Św. Liturgia jest duchową, powszechną służbą, ofiarą składaną Bogu za cały świat, która będzie sprawowana aż do końca świata.

W niniejszym szkicu skoncentrujemy się właśnie na tym nabożeństwie nabożeństw, nie zajmując się pozostałymi nabożeństwami cyklu dobowego. Skupimy się przy tym na najczęściej używanych w Kościele prawosławnych Liturgiach – św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego, tylko marginalnie wzmiankując obecność świętych w Liturgii uprzednio poświęconych Darów oraz w celebrowanej współcześnie tylko jeden raz w całym roku liturgicznym Liturgii Apostoła Jakuba. Kwestią wykraczającą poza ramy niniejszego szkicu są również głębsze rozważania na temat historycznego rozwoju i modyfikacji wspomnienia świętych podczas Liturgii. Temat ten zostanie potraktowany jedynie pobocznie i to tylko tam, gdzie będzie to niezbędne dla zasadniczych rozważań.

Dla zamieszkujących na ziemi Liturgia stanowi okno do świata wyższego, to drzwi łączące Kościół ziemski z Kościołem niebiańskim. Tym samym Liturgia jest łącznikiem ludzi żywych z aniołami i świętymi¹⁴. W Liturgii bowiem poza nami samymi oraz Bogiem w Trójcy Jedynym uczestniczą również aniołowie i święci. Stąd tak bliskie Prawosławiu pojęcie „Liturgii niebiańskiej”. Św. Jan z Kronsztadu pisze, że „Do współdziałania w służeniu Liturgii na proskomidii i podczas Liturgii wzywani są wszyscy święci, na czele z Bogarodzicą”¹⁵. Oni to wraz z kapłanem i aniołami współuczestniczą w tej najważniejszej służbie Bożej, przy czym to aniołowie współsłużą ludziom, a nie odwrotnie.

¹³ С.В. Булгаков, *Настольная книга...*, dz. cyt., s. 806. Patrz też: Иеромонах Михаил (Тахи-Заде), *Конспекты лекции...*, dz. cyt., s. 23.

¹⁴ Пор.: Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, Москва 2009, s. 311.

¹⁵ *Мысли о богослужении православной Церкви. Из дневника Кронштадтского протоиерея Иоанна Ильича Сергиева*, Москва 1894 (reprint Grecja 1990), s. 85.

W tym w jaki sposób w Św. Liturgii wspomniani są święci widzimy rzeczywistą naukę Kościoła o kulcie świętych. To tu widać jej chrystologiczną podstawę, w szczególności zaś, gdy wspomniana jest ofiara krzyżowa Chrystusa (por. 1 Kor 11, 24-26).

W jakim celu i „kontekście” podczas św. Liturgii Kościół prawosławny wspomina świętych. Już na pierwszy rzut oka widać, że, z Bogarodzicą na czele, święci wspomniani są podczas Liturgii wielokrotnie: poczynając od modlitw odmawianych przez kapłana przed wejściem do prezbiterium, poprzez proskomidię, ektenie, Kanon Eucharystyczny, na rozesłaniu i modlitwach dziękczynnych po Liturgii kończąc. Prześledźmy te miejsca dokładniej.

1. Modlitwy wstępne (modlitwy wejścia) przed św. Liturgią

Duchowny, który przyszedł do cerkwi w celu odprawienia Liturgii, przed wejściem do prezbiterium, odmawia szereg modlitw. Stojąc przed Królewskimi Wrotami, po zmówieniu modlitwy przed ikoną Jezusa Chrystusa i ucałowaniu jej, całuje również ikonę Bogarodzicy, odmawiając troparion: „Ty, która jesteś Źródłem miłosierdzia, Bogurodzico, uczyni nas godnymi zmiłowania. Wejrzyj na lud, który zgrzeszył, okaż jak zawsze moc Twoją. W Tobie bowiem nadzieję pokładając, wołamy do Ciebie <Raduj się>, tak jak niegdyś Gabriel, wódz zastępów bezcielesnych”¹⁶. Następnie wchodzi do prezbiterium.

W tradycji greckiej przed wejściem do prezbiterium, a po modlitwie przed ikoną Chrystusa i Bogarodzicy, kapłan zatrzymuje się jeszcze przed ikoną św. Jana Chrzciciela i dodaje troparion na jego cześć¹⁷. Może również adorować znajdującą się w ikonostasie ikonę patrona świątyni¹⁸, albo innych szczególnie czczonych świętych¹⁹. Jest to praktyka wywodząca się z liturgikonu jerozolimskiego.

¹⁶ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, Warszawa 2001, s. 11.

¹⁷ J. Tofiluk, ks., *Różnice w sprawowaniu Świętej Liturgii w Lokalnych Kościołach Prawosławnych*, [w:] Elpis, 2002, IV (XV), Zeszyt 6(19), s. 170.

¹⁸ H. Paprocki, ks., *Wspomnienie Matki Bożej i świętych w anaforach wschodnich*, [w:] Elpis, 2011, XIII (XXIV), Zeszyt 23-24 (36-37), s. 251.

¹⁹ Wspomina o tym np. Iwan Dmitriewski w wydanej jeszcze pod koniec XIX w. pracy (И. Дмитриевский, *Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии*, Москва 1897 (reprint: Москва 1993), s. 154).

Pomimo tego, że w słowiańskich liturgikonach nie ma żadnych wskazówek dotyczących tych dodatkowych modlitw i adoracji ikon, to liturgiści słowiańscy dopuszczają taką możliwość i w praktyce jest ona niekiedy realizowana²⁰. W szczególności dotyczy to nabożeństwa sprawowanego przez biskupa, który przed wejściem do prezbiterium poza ikonami Chrystusa i Bogarodzicy zwykle składa również pocałunek na znajdującej się w dolnym rzędzie ikonostasu ikonie patrona świątyni bądź święta, odmawiając przy tym stosowny troparion. Celem modlitwy do świętych i adoracji ich ikon przez wejściem kapłana do prezbiterium jest prośba o orędownictwo i wsparcie przed Tronem Bożym²¹.

Ponadto we współczesnej praktyce greckiej oraz rumuńskiej modlitwy wstępne kończą się rozesłaniem (cs. *otrust*)²², czego nie przewiduje tradycja słowiańska. W nim również duchowny wspomina Matkę Bożą i „wszystkich świętych”. Na temat rozesłań kończących Liturgię będzie jeszcze mowa w dalszej części.

2. Proskomidia

W szerokim zakresie wspomnienie Bogarodzicy i świętych odbywa się podczas proskomidii (gr. *proskomizo*, cs. *proskomidija*). Kapłan czyni to na ich „część i pamiątkę” (cs. *w czest' i pamjat'*), tj. wspomnienie, a więc, aby oddać im należny honor oraz po to, by „dzięki ich modlitwom Pan przyjął przygotowywana ofiarę Eucharystii i nawiedził nas grzesznych Swym miłosierdziem”²³. Częstki komemoracyjne wyjmuje wówczas za nich, jako tych, którzy nie otrzymali jeszcze pełni chwały²⁴, a zaraz potem na pamiątkę żywych i zmarłych członków Kościoła. Wyjmowanie cząstek podczas proskomidii stanowi ofiarę za określone osoby. Są one obecne na dyskusie – jak mówi św. Symeon z Tesaloniki – „zamiast osób”, a dzięki

²⁰ М. Желтов, диакон, *Входные молитвы*, [w:] *Православная энциклопедия*, под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, Москва 2005, т. 10, с. 50.

²¹ И. Дмитриевский, *Историческое...*, dz. cyt., s. 154.

²² J. Točiluk, ks., *Różnice w sprawowaniu...*, dz. cyt., s. 170.

²³ Епископ Виссарион (Нечаев), Толкование на Божественную Литургию по чину св. Иоанна Златоустого и св. Василия Великого, <http://klikovo.ru/db/msg/3323> (dostęp: 8.11.2011).

²⁴ Н. Папроcki, ks., *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, Kraków 2010, s. 162.

umieszczeniu w pobliżu chleba eucharystycznego (Baranka) są odnoszone do Chrystusa²⁵.

„Odkupieńcze cierpienia Baranka Bożego rozprzestrzeniają się na wszystkich wiernych, dlatego też naturalnym jest włączenie w skład proskomidii imion wszystkich tych, kogo cierpienia te dotyczą”²⁶ – pisze archimandryta Cyprian (Kern). Biskup Wissarion (Nieczajew), wyjaśniając powód, dla którego cześć oddawana świętym łączona jest z przygotowywaniem Bezkrwawej Ofiary podczas proskomidii, pisze: „Czcząc świętych podczas proskomidii, podobnie jak i w innych przypadkach, w istocie czcimy łaskę Bożą, która została otwarta w nich w ich ziemskim życiu, która uczyniła ich świętymi po śmierci. Lecz łaska ta, którą zostali obdarzeni święci, jest owocem odkupicielskich zasług Bogoczłowieka, przyswojonych przez świętych przy pomocy wiary”²⁷. Ten sam hierarcha dodaje: „...prosząc Boga Ojca, aby On modlitwami świętych przyjął tę ofiarę za nas, nie wykazujemy niedostateczności wiary w moc tej ofiary, a jedynie pokorną świadomość niewystarczalności naszych wysiłków modlitwanych, w celu przyswojenia jej owoców”²⁸. A zatem święci, jako ci, którzy po śmierci jeszcze bardziej niż za życia połączyli się z Bogiem, mają siłę orędownictwa, które jest nam potrzebne zawsze, ale „szczególnie podczas Liturgii przed Bezkrwawą Ofiarą”²⁹. Bezkrwawa Ofiara stanowi zaś prototyp wspomnienia świętych podczas proskomidii.

Ks. Mikołaj Lenczewski akcentuje to, że cząstki na dyskosie rozmieszczane są wkoło Baranka, co podkreśla fakt, iż „w czasie Liturgii Świętej gromadzi się obok Chrystusa-Zbawiciela cały Kościół – aniołowie i święci [...], żywi i zmarli”³⁰. Tym samym wszyscy biorą udział w odkupicielskiej Ofierze Zbawiciela.

Wyjmowanie cząstek za świętych czynione jest w określonym porządku. O ile w historycznym rozwoju Liturgii kolejność wspomnianych świętych (najpierw tylko ogólnie, tj. wymieniając poszczególne kategorie świętości, a

²⁵ Tamże.

²⁶ Архимандрит Киприан (Керн), *Евхаристия*, s. 77, <http://lib.eparhia-saratov.ru/books/10k/kiprian/evharistia/evharistia.pdf> (dostęp: 10.12.2011).

²⁷ Епископ Виссарион (Нечаев), *Толкование...*, dz. cyt.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

³⁰ M. Lenczewski, ks., *Liturgika*, Warszawa 1981, s. 212.

z czasem również z imienia) pozostawała bez zmian, to – zależnie od Kościoła lokalnego w większym lub mniejszym stopniu – uzupełniano ją o kolejne imiona świętych³¹.

Wzorem dla wspomniania Bogarodzicy i świętych podczas proskomidii jest tzw. modlitwa wstawienicza (łac. *intercessio*), będąca częścią składową anafory. Z modlitwy tej proskomidia zapożyczyła również kolejność wspomnień. Kolejność ta, podobnie jak i imiona wymienianych świętych, w pewnym stopniu różnią się między sobą w obrządku proskomidii poszczególnych Kościołów prawosławnych, w szczególności w tradycji greckiej i słowiańskiej³². Różnice dotyczą również samej formy wspomniania świętych, bowiem obecnie w Kościołach tradycji greckiej do proskomidii używana jest jedna duża prosfora, zaś w Kościołach słowiańskich pięć prosfor³³, przy czym „W tradycji Kościoła serbskiego, rumuńskiego i bułgarskiego uznana jest praktyka zarówno słowiańska jak i grecka”³⁴.

Biorąc do ręki drugą prosforę i wycinając z niej cząstkę duchowny mówi: „Na cześć i pamiątkę [tj. wspomnienie – przyp. J.Ch.] błogosławionej Pani naszej, Bogurodzicy i zawsze Dziewicy Marii, dla modlitw której [tj. dzięki modlitwom której, poprzez modlitwy której – przyp. J.Ch.] przyjmij, Panie, tę ofiarę na Twój nadniebiański ołtarz”, po czym umieszcza ją po prawej (z perspektywy Baranka) stronie Baranka i kontynuuje: „Stanęła królowa po Twojej prawicy, ubrana w szaty przetykane złotem, przyozdobiona”³⁵. Stawiając Matkę Bożą na pierwszym miejscu kapłan ukazuje jej szczególne dostojństwo³⁶.

³¹ Por. w szczególności: Архимандрит Киприан (Керн), *Евхаристия*, dz. cyt., s. 84.

³² Por. w szczególności: tamże, s. 77 oraz J. Tofiluk, ks., *Różnice w sprawowaniu...*, dz. cyt., s. 168-183.

³³ W istocie rzeczy kwestia liczby prosfor używanych podczas proskomidii jest drugorzędna, bowiem niezbędna jest do niej jedna prosfora, „jeden chleb” (1 Kor 10, 17), z której wyjmowany jest Baranek Boży. Епископ Виссарион (Нечаев), *Толкование...*, dz. cyt.

³⁴ J. Tofiluk, ks., *Różnice w sprawowaniu...*, dz. cyt., s. 170.

³⁵ *Bośka Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 20. Początkowo miejsce cząstek na dyskosie było dowolne, a o ich ujednoczeniu do kształtu obowiązującego obecnie zdecydował *Diataxis* patriarchy Konstantynopola Filoteusza z drugiej połowy XIV wieku; patrz: H. Paprocki, *Mysterium Eucharystii...*, dz. cyt., s. 163.

³⁶ Św. Mikołaj Kabasilas, *Komentarz Boskiej Liturgii św. Jana Chryzostoma*, przeł. ks. M. Ławreszuk, Warszawa 2009, s. 106.

Cała trzecia prosfora poświęcona jest wspomnianiu świętych. Wyjmowanych jest z niej dziewięć części – stąd nazwa „*diewiaticzinnaja*” i umieszczając na lewo (z perspektywy Baranka) od Baranka w trzech kolumnach po trzy. Wyjmując z niej pierwszą część w Kościołach prawosławnych tradycji słowiańskiej kapłan czyni to na cześć i pamiątkę „czcigodnego, chwalebnego Proroka i Poprzednika, i Chrzciciela Jana”³⁷, drugą zaś na cześć i pamiątkę „Świętych chwalebnych Proroków: Mojżesza i Aarona, Eliasza i Elizeusza, Dawida i Jessego, świętych Trzech Młodzieńców i Daniela Proroka oraz wszystkich świętych Proroków”³⁸. Grecka tradycja różni się tu znaczenie od słowiańskiej. Wyjmując pierwszą część grecki duchowny czyni to na cześć „największych arcystrategów Michała i Gabriela i wszystkich sił bezcielesnych”³⁹, drugą zaś wyjmuje wspominając św. Jana Chrzciciela i wszystkich innych proroków, wymieniając ich przy tym z imienia, podobnie jak jest to czynione w tradycji słowiańskiej.

Trzecia częśćka wyjmowana jest na cześć apostołów. W tradycji słowiańskiej duchowny wspomina „Świętych, sławnych i chwalebnych Apostołów Piotra i Pawła oraz wszystkich pozostałych świętych Apostołów”⁴⁰. W greckiej tradycji po imionach Piotra i Pawła pojawia się formuła „dwunastu i siedemdziesięciu i wszystkich świętych apostołów”⁴¹, zaś w proskomidii Kościoła Jerozolimskiego dodatkowo wymieniane jest imię „świętego, sławnego i chwalebnego apostoła Jakuba, brata Bożego i pierwszego biskupa jerozolimskiego”⁴².

³⁷ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 20-21.

³⁸ Tamże, s. 21.

³⁹ *Μικρόν Ιερατικόν*, Αθήναι 1992, s. 57. Archimandryta Cyprian (Kern) pisząc o rozwoju proskomidii, bez wskazania konkretnego czasu, pisze jedynie: „Pojawia się wspomnienie sił bezcielesnych, które to wyszło z zużycia w naszej praktyce słowiańskiej” (Архимандрит Киприан (Керн), *Евхаристия*, dz. cyt., s. 84). Obszerne studium poświęcone kwestii wyjmowania podczas proskomidii części za siły bezcielesne opublikował Sergiusz Muratow (С. Муратов, *О поминовении бесплотых сил на проскомидии*, Москва 1897). Można konstatować, że również w słowiańskiej proskomidii siły bezcielesne są symbolicznie obecne, a mianowicie będąc podmiotem domyślnym, poprzez wyjmowanie z trzeciej prosfory właśnie dziewięciu części na cześć świętych, co symbolicznie przypomina o dziewięciu chórach anielskich.

⁴⁰ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 21.

⁴¹ *Μικρόν Ιερατικόν*, dz. cyt., s. 57.

⁴² Архимандрит Киприан (Керн), *Евхаристия*, dz. cyt., s. 77.

Znaczne rozbieżności w wymienianiu imion mają miejsce przy wyjmowaniu cząstek z czwartej prosfory, która jest poświęcona świętym hierarchom. W różnych wydaniach i redakcjach poszczególnych Kościołów pojawiają się tu różne imiona zarówno hierarchów czczonych powszechnie, jak i lokalnie. I tak Kościół prawosławny w Polsce dokładnie powtarza formułę Kościoła Rosyjskiego, wspominając „Świętych Ojców naszych Hierarchów Bazylego Wielkiego, Grzegorza Teologa i Jana Chryzostoma, Atanazego i Cyryła, Mikołaja z Miry Licyjskiej, metropolitów moskiewskich Piotra, Aleksego, Jonasza i Filipa, Nikitę biskupa Nowogrodu, Leoncjusza biskupa Rostowa i wszystkich świętych Hierarchów”⁴³. Prawosławni Serbowie opuszczają imiona świętych rosyjskich, zastępując je swoimi, tj. imionami świętych: Sawy, Arseniusza, Maksyma, Bazylego i Piotra⁴⁴. Z kolei liturgikon jerozolimski wymienia jedynie imiona sześciu pierwszych hierarchów, dodając do nich tylko imię św. Jana Jałmużnika patriarchy aleksandryjskiego, zaś współczesny liturgikon grecki poza nimi zawiera również imiona patriarchów aleksandryjskich Atanazego i Cyryła oraz biskupa Trymithus Spirydona⁴⁵.

Podobne znaczne różnice w katalogu wymienianych imion dotyczą cząstki piątej, wyjmowanej na cześć męczenników. W proskomidii słowiańskiej (rosyjskiej i serbskiej) duchowny wspomina świętego apostoła i pierwszego męczennika arcydiakona Stefana, świętych wielkich męczenników Dymitra, Jerzego, Teodora Tyrona i Teodora Stratelatesa i wszystkich świętych męczenników oraz męczennice: Teklę, Barbarę, Kyriakę, Eufemię, Paraskiewę i Katarzynę oraz wszystkie święte męczennice⁴⁶. Współcześnie w Kościele prawosławnym w Polsce dodaje się do nich jeszcze imiona dwóch świętych: Maksyma Gorlickiego i młodzieńca Gabriela⁴⁷. W greckiej tradycji poza czterema pierwszymi męczennikami obecnie wymieniane są jeszcze imiona Charlampiusza i Eleuteriusza, zaś żadna z męczennic nie jest wymieniana z imienia.

Podobne rozbieżności dotyczą formuł wypowiedzianych przez kapłana przy wyjmowaniu szóstej cząstki na cześć świątobliwych. Duchowny

⁴³ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 21-22.

⁴⁴ J. Tofiluk, ks., *Różnice w sprawowaniu...*, dz. cyt., s. 173.

⁴⁵ *Μικρόν Ιερατικόν*, dz. cyt., s. 57.

⁴⁶ Архимандрит Киприан (Керн), *Евхаристия*, dz. cyt., s. 77.

⁴⁷ *Boska Liturgii świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 22.

Kościół Rosyjski wspomina tu imiona następujących świętych: Antoniego Wielkiego, Eutymiusza Wielkiego, Sawy Uświęconego, Onufrego Wielkiego, Atanazego z Atosu, Antoniego i Teodozjusza Kijowsko-Pieczerskich, Sergiusza z Radoneża, Serafina z Sarowa, Barlaama z Chutynia, Pelagii, Teodozji, Anastazji, Eupraksji, Fewronii, Teoduli, Eufrozyny i Marii Egipcjanki, jak też „wszystkich świątobliwych ojców i wszystkie świątobliwe matki”. Polski przekład Liturgii zawiera ponadto imiona dwóch świętych: Hioba z Poczajowa oraz Atanazego Brzeskiego⁴⁸, zaś serbskie liturgikony po świętych rosyjskich dodają również imiona świętych serbskich. Tradycja grecka wymienia zaś tylko imiona pierwszych pięciu świętych z pierwszych wieków chrześcijaństwa, nie wymienia imion świętych mniszek, a jedynie wspomina je ogólnie⁴⁹. Liturgikon jerozolimski dodaje do tej listy tylko dwa imiona: Paisjusza Wielkiego i Piotra z Atosu⁵⁰.

W przypadku siódmej części, która wyjmowana jest na cześć darmo leczących, różnic w treści proskomidii greckiej i słowiańskiej nie ma. Wszystkie liturgikony wymieniają „Świętych cudotwórców, darmo leczących Kosmy i Damiana, Cyrusa i Jana, Pantelejmona i Hermolauza oraz wszystkich świętych darmo leczących”⁵¹.

Ósma częśćka w tradycji słowiańskiej wyjmowana jest na cześć: „Świętych i sprawiedliwych Przodków Bogoczłowieka, Joachima i Anny, świętego pod którego wezwaniem jest świątynia, świętego, którego w danym dniu wspominamy, świętych Równych Apostołom Nauczycieli Słowian Cyryla i Metodego, świętego Równego Apostołom wielkiego księcia Włodzimierza i wszystkich świętych”⁵². Serbska praktyka liturgiczna nie wymienia ostatniego ze świętych. Grecka zaś jest niejednorodna: bądź wspomina jedynie świętych Joachima i Annę oraz świętego, którego wspominamy w danym dniu, bądź – w tradycji jerozolimskiej – poza nimi św. Józefa Oblubieńca oraz św. Symeona Teofora⁵³. Nie wspominając innych imion Grecy dodają: „i wszystkich

⁴⁸ Тамże, s. 23.

⁴⁹ *Μικρόν Ιερατικόν*, dz. cyt., s. 57.

⁵⁰ Архимандрит Киприан (Керн), *Евхаристия*, dz. cyt., s. 78.

⁵¹ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 23.

⁵² Тамże, s. 24.

⁵³ Архимандрит Киприан (Керн), *Евхаристия*, dz. cyt., s. 78.

świętych, dla których modlitw nawiedz nas Boże”⁵⁴. Archimandryta Cyprian (Kern) przypomina w tym miejscu, że w stosownej kategorii „nie broni się duchownemu wspomnianie imion tych świętych, których czci w sposób szczególny i o modlitewne orędownictwo których zabiega”⁵⁵, zaś arcybiskup Hilarion (Alfiejew) pisze o możliwości wspomniania wówczas „świętych szczególnie czczonych w danym kraju i danym mieście”⁵⁶.

Ostatnia, dziewiąta częśćka we wszystkich tradycjach liturgicznych jest identyczna – wyjmowana jest ona na cześć świętego, którego Liturgia jest sprawowana, tj. bądź św. Jana Chryzostoma, bądź św. Bazylego Wielkiego.

W prawosławnej teologii utwierdziło się przekonanie, że liczba dziewięciu częściek wyjmowanych z trzeciej prosfory, nawiązujące do takiej samej liczby chórów anielskich, odpowiada dziewięciu kategoriom świętości. Jest to jednak podejście stereotypowe i bardzo upraszczające złożoność klasyfikacji świętych w Prawosławiu. Dość powiedzieć, że przy takiej systematyce typów świętości, nawet pomijając kwestię obecności na proskomidii ośmiu a nie dziewięciu kategorii świętych w greckich liturgikonach (przy czym Bogarodzica pozostaje poza wszelką klasyfikacją) (jedno „miejsce” świętych zajmują tam siły bezcielesne), to podczas jednej i tej samej proskomidii „na cześć i pamiątkę” jednego i tego samego świętego wyjmowanych może być kilka częściek (np. Jan Chryzostom jest z imienia wspomniany przy czwartej częścice oraz przy dziewiątej jako twórca rytu Liturgii, która jest sprawowana, a może też być wspomniany przy ósmej jako święty, pod wezwaniem którego jest świątynia i jako święty wspomniany przez Kościół danego dnia, nie mówiąc o tym, iż wspomniany jest również – chociaż nie z imienia – wśród „wszystkich świętych”), co wydaje się być nie do końca zrozumiałe. Stanowi to wystarczający argument przemawiający przeciw ograniczaniu różnorodności typów świętości do dziewięciu. Liczba kategorii świętości w Kościele nie stanowi katalogu zamkniętego, a kolejne epoki mogą przynosić nowe typy świętości, charakterystyczne dla tych czasów.

Omawiając kwestię wyjmowania podczas proskomidii częściek za siły bezcielesne, świętych, żywych i zmarłych należy pamiętać o tym, że

⁵⁴ *Μικρόν Ιερατικόν*, dz. cyt., s. 58.

⁵⁵ Архимандрит Киприан (Керн), *Евхаристия*, dz. cyt., s. 78.

⁵⁶ Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, dz. cyt., s. 304.

podczas Kanonu Eucharystycznego cząstki te nie otrzymują takiego samego uświęcenia jak Baranek, a zatem nie mają też mocy Bezkrwawej Ofiary i nie są podawane wiernym do Komunii⁵⁷. Mimo to uświęcają się one samą bliskością Baranka, a po Komunii kapłan lub diakon umieszcza je w kielichu eucharystycznym w celu przesączenia Krwią, zaś wycierając dyski duchowny wypowiada słowa: „Obmyj, Panie, grzechy tych, których tu wspomniano, najczcigodniejszą Krwią Twoją, modlitwami świętych Twoich. Amen”⁵⁸. „Wskazuje to na to, że cząstki prosfory, przesycając się tajemną krwią, tym samym napełniają się wielkim, łaski pełnym uświęceniem, które z jednej strony, udzielane są duszom, za grzechy których zostały złożone, a z drugiej – ucieleśniają wstawiennictwo za nas świętych, na cześć których są składane” – pisze bp Wissarion (Nieczajew)⁵⁹.

Podobnie jak modlitwy wstępne w tradycji greckiej i rumuńskiej, również w tradycji słowiańskiej proskomidię kończy rozesłanie (cs. *otrust*). Spośród świętych kapłan wspomina w nim kolejno: Matkę Bożą, Jana Chryzostoma (bądź Bazylego Wielkiego) oraz „wszystkich świętych”⁶⁰.

Podczas Liturgii uprzednio poświęconych Darów proskomidia nie jest odprawiana. Jedynym akcentem nawiązującym do wspomnienia świętych przez kapłana, gdy po okadzeniu asteriskonu (cs. *zwiezhdica*) i pokrowców oraz przykryciu nimi naczyń liturgicznych (już po umieszczeniu świętego chleba na dysku i wleaniu do kielicha wody i wina), są powtarzane wówczas słowa: „Dla modlitw świętych ojców naszych, Panie Jezu Chryste, Boże nasz, zmiłuj się nad nami”⁶¹.

⁵⁷ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 96. Por.: H. Paprocki, ks., *Misterium Eucharystii...*, dz. cyt., s. 284.

⁵⁸ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 104. Wiktor Ałymow zwraca uwagę, że modlitwa ta jest niejawną parafrazą fragmentu Pierwszego Listu Janowego: „krew Jezusa, Jego Syna, oczyszcza nas z wszelkiego grzechu” (1 J 1, 7); patrz: В. Алымов, *Структурно-исторический анализ Литургии*, http://alymov-spb.ru/analiz_liturgii_nach.html (dostęp: 10.01.2012).

⁵⁹ Епископ Виссарион (Нечаев), *Толкование...*, dz. cyt.

⁶⁰ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 31.

⁶¹ *Boska Liturgia uprzednio poświęconych Darów*, Warszawa 2006, s. 15.

3. Ektenie (litanie)

Bogarodzącę i świętych Kościoł prawosławny wielokrotnie wspomina w ekteniach. Wspominać w nich świętych oznacza, słowami Iwana Dmitriewskiego, „wzywać ich i modlić się do nich”⁶², po to, „aby nasze modlitwy, łącząc się z ich modlitwami, dzięki temu tajemnemu połączeniu uświęciły się i uniosły do Tronu Bożego wraz z pieśniami chórów anielskich”⁶³.

Pierwsze wspomnienie Bogarodzicy i świętych w ektenii podczas Liturgii Katechumenów ma miejsce jeszcze przed pierwszą antyfoną, już w ostatnim wezwaniu wielkiej ektenii (cs. *wielikaja jektienija* lub *mirnaja jektienija*). Diakon (lub pod jego nieobecność kapłan) modli się wówczas słowami: „Najświętszą, przeczystą, błogosławioną, pełną chwały Władczynię naszą Bogurodzącę i zawsze Dziewicę Marię ze wszystkimi świętymi wspomniawszy, sami siebie, wszyscy siebie nawzajem i całe życie nasze Chrystusowi Bogu oddajmy”⁶⁴. Kościół wspomina zatem świętych w konkretnym kontekście. Jest nim poddanie się i poświęcenie Bogu, przy czym ważnym jest, że – jak zauważa św. Mikołaj Kabasilas – „nie składamy tego zobowiązania [dotyczącego własnej osoby – przyp. J.Ch.] zanim nie wspomnimy naszej wspomóżycielki Przenajświętszej Matki Bożej oraz wszystkich świętych”⁶⁵. Ważność świętych podkreślana jest właśnie w momencie deklaracji pragnienia oddania całego życia Chrystusowi. Zaraz potem, czynione jest to jeszcze dwukrotnie, dokładnie tymi samymi słowy. Wezwanie dokładnie takiej samej treści pojawia się bowiem już po pierwszej i drugiej antyfonie, jako ostatnie wezwanie wygłaszanych wówczas przez diakona (kapłana) małych ektenii (cs. *malaja*)⁶⁶. W Liturgii uprzednio poświęconych Darów wezwanie dokładnie takiej samej treści pojawia się aż trzykrotnie – przed każdą z trzech antyfon⁶⁷.

Wspominanie świętych w ekteniach podczas Liturgii Katechumenów w Liturgii Apostoła Jakuba jest bardziej szczegółowe i posiada bardziej

⁶² И. Дмитриевский, *Историческое...*, dz. cyt., s. 193.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 37.

⁶⁵ Św. Mikołaj Kabasilas, *Komentarz Boskiej Liturgii...*, dz. cyt., s. 37.

⁶⁶ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 39, 40.

⁶⁷ *Boska Liturgia uprzednio poświęconych Darów*, dz. cyt., s. 15, 17, 19.

zróznicowany charakter. Ostatnie wezwania każdej z tych ektenii różnią się między sobą. Pierwsza z nich, najkrótsza ektenia, kończy się słowami: „Najświętszą, najczystsą, przesławną, błogosławioną Władczynię naszą Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Maryję, świętego Jana, sławnego Proroka, Poprzednika i Chrzciciela, Bożych i godnych wszelkiej chwały Apostołów, sławnych Proroków, zwycięskich Męczenników oraz wszystkich świętych i sprawiedliwych wspomnijmy, aby przez ich modlitwy i wstawiennictwo wszystkich nam zostało okazane miłosierdzie”⁶⁸. Wezwanie to posiada więc nade wszystko charakter błagalny. Podobną wymowę posiada ostatnie wezwanie drugiej z tych ektenii, krótsze we fragmencie dotyczącym świętych, bowiem nie zawierające żadnych imion⁶⁹, ale i tak szersze od ostatniego wezwania wielkiej ektenii Liturgii św. Jana Chryzostoma. Z kolei ostatnie wezwanie trzeciej ze wspomnianych ektenii stanowi niemal kalkę ostatniego wezwania pierwszej z nich, chociaż ma inne zakończenie: „...siebie i innych ludzi, i całe życie nasze Chrystusowi Bogu oddajmy”⁷⁰. Posiada zatem kontekst poświęcenia się Bogu, identyczny z tym jaki ma wyżej wspomniana wielka ektenia z Liturgii św. Jan Chryzostoma.

Powróćmy do Liturgii św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego, wybiegając nieco w przyszłość, jeśli chodzi o chronologię Liturgii. Bogarodzica i święci wspomniani są w nich również w ostatnim wezwaniu ektenii błagalnej (cs. *prostitelnaja jektienija*), rozpoczynającej się od słów „Dopełnijmy modlitwę naszą do Pana”⁷¹), wygłaszanej na krótko przed pocałunkiem pokoju i Symbolem Wiary. Cechą charakterystyczną ektenii jest zresztą wspomnianie Matki Bożej i świętych właśnie w ostatnim wezwaniu. Ekteniami pozbawionymi tego wspomnienia są: ektenia usilna (cs. *sugubaja jektienija*) – „Wołajmy wszyscy z całej duszy...”, ektenia za katechumenów (cs. *jektienija ob ogłaszennych*) – „Katechumeni, do Pana módlcie się...”, ektenia za zmarłych (cs. *zauptokojnaja jektienija*)⁷², ektenia za wiernych (cs. *sugubaja jektienija*) – „O pokój z wysokości...” oraz

⁶⁸ *Liturgia Kościoła prawosławnego*, tłum. H. Paprocki, Kraków 2003, s. 175.

⁶⁹ „Zbaw Boże, lud Twój... modlitwami najświętszej, błogosławionej Władczyni naszej Bogurodzicy, Poprzednika i Apostołów Twoich, i wszystkich świętych Twoich...”; patrz: *Liturgia Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 175-176.

⁷⁰ *Liturgia Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 177.

⁷¹ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 69.

⁷² Dotyczy to tylko wersji słowiańskiej; patrz: H. Paprocki, ks., *Wspomnienie Matki Bożej i świętych...*, dz. cyt., s. 253.

ektenia dziękczynna (cs. *blagodarstwiennaja jektienija*) – „Stańmy prosto. Po przyjęciu Bożych, świętych, przeczystych...”. Wcześniej, w modlitwie dziękczynnej wygłaszanej przez kapłana po przyjęciu przez niego i wiernych Komunii, ponownie wspomina on świętych: „...Uczyn naszą drogę prostą, umocnij nas wszystkich w Twojej bojaźni, chroń życie nasze, wzmacniaj nasze stopy, dla modlitw i błagań pełnej chwały Bogurodzicy i zawsze Dziewicy Marii, i wszystkich świętych Twoich”⁷³. Diakon zaś (lub kapłan) wspomina jeszcze świętych, tym razem na samym początku ektenii poprzedzającej modlitwę „Ojcze nasz”: „Wszystkich świętych wspomniawszy, jeszcze i jeszcze w pokoju módlmy się do Pana”⁷⁴. Słowa te odnoszą się przede wszystkim do skończonego właśnie czytania dyptychów. Pod użytym tu terminem „święci” – wyjaśnia archimandryta Cyprian (Kern), opierając się na interpretacji pierwszych wieków – należy rozumieć „nie tylko świętych wychwalonych i kanonizowanych, o modlitwy których prosi Kościół, ale też wiernych chrześcijan, zmarłych i żywych, wspomnianych na proskomidii i w dyptychach”⁷⁵. Słowa te odnoszą się jednak również – jak zauważa ks. Henryk Paprocki do świętych w rozumieniu apostoła Pawła, tj. wszystkich wiernych powołanych do świętości. Pisze więc on, że „słowo <święci> dotyczy także obecnych na Liturgii”⁷⁶.

4. Antyfony

W rozbrzmiewających na początku Liturgii Katechumenów antyfonach (gr. *antyfon*)⁷⁷ stanowiących w istocie fragmenty psalmów, które przeplatane są małymi ekteniami, Kościół również wychwala świętych. Spośród kilku rodzajów antyfon⁷⁸, motywy takie znajdujemy we wszystkich tzw. antyfonach codziennych, tj. śpiewanych codziennie od poniedziałku do piątku włącznie, choć z pewnymi wyjątkami⁷⁹. W praktyce liturgicznej

⁷³ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 107.

⁷⁴ Tamże, s. 88.

⁷⁵ Архимандрит Киприан (Керн), *Евхаристия*, dz. cyt., s. 179.

⁷⁶ *Liturgia Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 121, przyp. 299.

⁷⁷ Śpiew przemienny, na dwa chóry.

⁷⁸ Patrz np.: Św. Mikołaj Kabasilas, *Komentarz Boskiej Liturgii...*, dz. cyt., s. 39, przypis 64.

⁷⁹ Poza dniami poświęconymi świętym oznaczonymi w Typikonie czerwonym znakiem, dniami przed i po świętach z liczby dwunastu wielkich świąt oraz dniami od Paschy do

Kościoła Greckiego antyfony codzienne śpiewane są częściej, niż w Kościołach słowiańskich, a mianowicie we wszystkie dni za wyjątkiem tych, które posiadają antyfony świąteczne⁸⁰. Wplecione są w nie następujące modlitwy, będące swojego rodzaju refrenami: „Modlitwami Bogurodzicy, Zbawco, zbaw nas” (antyfona 1), „Modlitwami świętych Twoich, Zbawco, zbaw nas” (antyfona 2), „Zbaw nas, Synu Boży, przedziwny w swych świętych, śpiewających Tobie: alleluja” (antyfona 3). Modlitwa „Modlitwami Bogurodzicy, Zbawco, zbaw nas” stanowi również refren do pierwszej świątecznej antyfony, śpiewanej w wielkie święta z liczby dwunastu.

Zauważyć należy, że w modlitwie drugiej antyfony Liturgii uprzednio poświęconych Darów również wspomniani są święci. Kapłan zwraca się w niej do Boga z gorącymi prośbami, na zakończenie których prosi „świętą Bogurodnicę i wszystkich świętych”⁸¹ o modlitwne wstawiennictwo przed Nim.

5. Małe Wejście

Po trzeciej antyfonie w dni powszednie (lub w niedzielę po śpiewie Dziewięciu Błogosławieństw) i cichym odmówieniu przez kapłana modlitwy wejścia, kapłan z Ewangelią w dłoniach wychodzi z prezbiterium północnymi, diakońskimi drzwiami, staje na wprost ołtarza i czyniąc ręką znak krzyża mówi: „Błogosławione wejście Świętych Twoich, w każdym czasie, teraz i zawsze, i na wieki wieków”⁸². Słowa te są różnie interpretowane i odnoszone m.in. do świętych.

„Pod terminem święci można tu rozumieć wchodzących do prezbiterium kapłanów – pisze abp Hilarion (Alfiejew), a w szerszym sensie całą społeczność kościelną, włączając aniołów i świętych”⁸³. Jakkolwiek, jak

Niedzieli Wszystkich Świętych; patrz: Św. Mikołaj Kabasilas, *Komentarz Boskiej Liturgii...*, dz. cyt., s. 39, przypis 64.

⁸⁰ Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, dz. cyt., s. 309.

⁸¹ *Boska Liturgia uprzednio poświęconych Darów*, dz. cyt., s. 18. Element prośby o wstawiennictwo samej Bogurodzicy, bez świętych, kończy również siódmą modlitwą tej liturgii bezpośrednio poprzedzającą wielką ektenię; patrz: *Boska Liturgia uprzednio poświęconych Darów*, dz. cyt., s. 10.

⁸² Sformułowanie to wprowadzono ostatecznie do Liturgii dopiero pod koniec XII wieku, patrz: H. Paprocki, ks., *Misterium Eucharystii...*, dz. cyt., s. 189.

⁸³ Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, dz. cyt., s. 310.

dalej wyjaśnia ten sam hierarcha, odnosząc się do greckiego oryginału, możliwy jest tu również inny przekład, a mianowicie: „Błogosławione wejście do Świętych Twoich”, tj. do prezbiterium. Takie też pojmowanie należy uznać za prawidłowe, bowiem – jak dowodzi ks. Henryk Paprocki – „gdyby chodziło rzeczywiście o <wejściu świętych>, to wtedy kapłan błogosławiąc <wejście>, błogosławiłby świętych”⁸⁴.

Tymczasem archimandryta Cyprian (Kern), powołując się na Michała Skabałlanowicza, pisze, że podczas wejścia do prezbiterium duchownych następuje również wejście do niego świętych, podczas gdy Kościół (śpiewem chóru) wychwala ich troparionami i kondakionami. Zauważa przy tym, że w Liturgii sprawowanej w dniu powszednim to niekiedy jedyne miejsce, które jest poświęcone świętym patronom tego dnia. Pieśni śpiewane wówczas „połączone są z dniem celebrowania Liturgii, jako symbol tego, że bezkrwawa Ofiara składana jest za wszystko i za wszystkich”⁸⁵.

Małe Wejście kończy się wejściem diakona i kapłana do prezbiterium. Ewangeliarz kładziony jest na ołtarzu, a chór w tym czasie śpiewa pieśń, której treść różni się w zależności od tego czy Liturgia sprawowana jest w niedzielę, czy w dzień powszedni. W niedzielą modlitwą tą wierni wzywani są: „Przyjdźcie, pokłońmy się i przypadnijmy do Chrystusa. Zbaw nas, Synu Boży, powstały z martwych, śpiewających Tobie: Alleluja”⁸⁶, zaś w pozostałe dni tygodnia, wspomniani są w niej święci: „Przyjdźcie, pokłońmy się i przypadnijmy do Chrystusa. Zbaw nas, Synu Boży, przedziwny w swych świętych, śpiewających Tobie: Alleluja”⁸⁷, a w święta maryjne Bogarodzica: „Zbaw nas, Synu Boży, dla modlitw Bogurodzicy, śpiewających Tobie: Alleluja”⁸⁸.

6. Modlitwa Trisagionu, tropariony i kondakiony

Kiedy dobiega końca Małe Wejście, kapłan rozpoczyna modlitwę Trisagionu (przed śpiewem przez chór hymnu Trisagionu): „Boże Święty,

⁸⁴ H. Paprocki, ks., *Misterium Eucharystii...*, dz. cyt., s. 189.

⁸⁵ Архимандрит Киприан (Керн), *Еucharистия*, dz. cyt., s. 92.

⁸⁶ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 43.

⁸⁷ Tamże, s. 43.

⁸⁸ Wspominanie Bogarodzicy w tym miejscu obce jest tradycji greckiej; patrz: Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, dz. cyt., s. 313, przypis 200.

który w świętych [tj. miejscu świętym – przyp. J.Ch.] przebywasz...⁸⁹. Kończy się ona kolejnym wspomnieniem świętych: „Sam, Władco, przyjmij również z ust nas grzesznych hymn trójświęty... dla modlitw przenaświętszej Bogurodzicy i wszystkich świętych, którzy od wieków dobrze czynili przed obliczem Twoim⁹⁰. W tym czasie nie tylko on wspomina świętych. Równolegle czyni to również chór słowami troparionów i kondakionów.

Stosowanie troparionów i kondakionów podczas Liturgii opiera się o pewien schemat, regulowany przez Типикон, bazujący przede wszystkim na rocznym i tygodniowym cyklu nabożeństw. W kontekście cyklu rocznego uzależnione jest to od rangi świętego, a tym samym, na ile uroczyście Kościół świętuje jego pamięć. W kontekście tygodniowym, ważne jest to, kto lub jakie wydarzenie danego dnia tygodnia znajduje się w centrum uwagi Kościoła (mówiliśmy o tym powyżej). Ponadto na używanie bądź nie używanie oraz kolejność troparionów i kondakionów wpływ posiada to, czy dany dzień jest czy też nie jest przedświęciem lub poświęciem. Dodatkowo wpływ na to posiada też wezwanie pod jakim jest ołtarz, na którym sprawowana jest Liturgia – czy jest on pod wezwaniem Zbawiciela (lub święta na Jego cześć), Bogarodzicy (lub święta na Jej cześć) czy też jakiegoś świętego.

Nie wdając się w szczegóły należy powiedzieć, że ogólną zasadą jest, że najpierw śpiewane są tropariony, a następnie kondakiony oraz, że tropariony śpiewa się według następującej hierarchii: najpierw Pańskie, następnie ku czci Bogurodzicy, a na końcu do świętych (hierarchia kondakionów jest bardziej złożona)⁹¹.

Tropariony i kondakiony ku czci świętego dnia mogą być śpiewane podczas Liturgii zamiast pieśni komunijnej, gdy przygotowywane są Święte Dary do Komunii, tj. gdy dzielony jest i rozdzielany Baranek Boży.

⁸⁹ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 44.

⁹⁰ Tamże, s. 44-45.

⁹¹ Zasady używania troparionów i kondakionów w przystępnej postaci tabel zostały przedstawione m.in. w internecie na stronie: <http://www.klikovo.ru/db/msg/7199> (dostęp: 22.01.2012). Pomocne mogą być również praktyczne wskazówki z: Иеромонах Михаил (Тахи-Заде), *Конспекты лекции...*, dz. cyt., s. 77n.

7. Apostoł i Ewangelia, prokimenony i alleluja

Kościół ponownie wspomina świętych zaraz po Trisagionie, a okazją ku temu są czytania apostołskie i ewangeliczne. Czyni to i bezpośrednio, i pośrednio.

Po pierwsze, w tym czasie wymieniane są imiona autorów Listów apostołskich (Pawła, Jakuba, Piotra, Jana lub Judy)⁹² oraz Ewangelii, przy czym na wezwanie diakona: „Pobłogosław, władcyko, głosiciela Ewangelii według świętego Apostoła i Ewangelisty *N.*”⁹³, kapłan błogosławi, mówiąc: „Dla modlitw świętego, sławnego i chwalebego Apostoła i Ewangelisty *N.*, niech Bóg da tobie, słowo głoszącemu, moc wielką ku wypełnieniu Ewangelii umiłowanego Syna Jego, Pana naszego Jezusa Chrystusa”⁹⁴. Tym samym święty ten proszony jest o pomoc w wypełnianiu przez nas słów Ewangelii.

Po drugie, czytania z Apostoła poprzedzają krótkie wersety zwane prokimenonami⁹⁵, zaś czytania Ewangelii inne krótkie wersety, które zwą się alleluja⁹⁶. Niektóre z nich również wspominają świętych. Nazywane są one „prokimenonami i alleluja wspólnymi dla świętych”⁹⁷, a dotyczą one kolejno Bogarodzicy i niebieskich mocy bezcielesnych oraz następujących grup świętych: proroków, apostołów, świętych biskupów, świętobliwych i saloitów (świętych ascetów i świętych szaleńców Bożych), męczenników (jednego bądź grupy), kapłana męczennika (jednego bądź grupy), mnichów męczenników, męczennic, świętych mniszek, wyznawców oraz darmo leczących.

Używanie konkretnych prokimenonów i alleluja również regulowane jest przez Typikon. Ogólnie rzecz biorąc, poza nielicznymi wyjątkami, nie

⁹² Przy czytaniu z Dziejów Apostołskich nie jest wymieniane imię jej autora – ap. Łukasza.

⁹³ Litera *N.* oznacza, iż w jej miejscu powinno być wymienione imię (np. Apostoła, Ewangelisty czy świętego).

⁹⁴ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 49.

⁹⁵ Prokimenony znajdują się na końcu Służebnika i Apostoła, jak też w Mineji, Trodionie i Oktoichu.

⁹⁶ Pieśni te, podobnie jak prokimenony, zostały zaczerpnięte z Psalmów, jednak w przeciwieństwie do prokimenonów, które używane są podczas wieczerni, jutrzni i na godzinkach, zaś alleluja używane są wyłącznie podczas Św. Liturgii po czytaniu apostołskim. Obie pieśni wskazują na treść czytania, które poprzedzają lub istotę święta.

⁹⁷ Ich wykaz patrz np.: *Wieczernia, jutrznia, prokimenony, alleluja, rozestania, kalendarz liturgiczny*, Warszawa 2008, s. 154-166.

są one używane podczas niedzielnej Liturgii, a jedynie w dni powszednie⁹⁸. Bardzo wymowna jest treść prokimenonu i alleluja świętym w Niedzielę Wszystkich Świętych: „Przedziwny jest Bóg w swoich świętych, Bóg Izraela”⁹⁹ (prokimenon) oraz „Wezwali sprawiedliwi i Pan ich usłyszał” (alleluja)¹⁰⁰.

Oczywistym, nie wymagającym rozwinięcia, jest kwestia pojawiania się świętych – w szczególności apostołów i innych uczniów Chrystusa (w tym niewiast Myrofor) – w treści samych czytań apostoelskich oraz ewangelicznych.

8. Modlitwy przyniesienia w Liturgii św. Bazylego Wielkiego i Apostoła Jakuba

Przed pocałunkiem pokoju i Symbolem Wiary w Liturgiach św. Bazylego i Apostoła Jakuba niektórzy święci są wspomniani jeszcze raz, czego nie ma w swoim rycie Liturgia św. Jana.

Po postawieniu Bożych darów na świętym ołtarzu podczas Liturgii św. Bazylego kapłan modli się: „Panie Boże nasz, który nas stworzyłeś i wprowadziłeś w to życie, (...) Wejrzyj na nas, Boże, i na to nasze posługiwanie, i przyjmij je, jak przyjąłeś dary Abła, ofiary Noego, Abrahama ze wszystkich plonów ziemi, dary kapłańskie Mojżesza i Aarona oraz przynoszące pokój ofiary Samuela, jak przyjąłeś to prawdziwe posługiwanie od świętych Twych Apostołów...”¹⁰¹. Modlitwa ta, poprzez wspomnienie pięciu tematów starotestamentowych związanych z osobami wspomnianych świętych świadczy o łączności obecnego w Starym Testamencie kultu całopalenia i składania ofiar oraz nowotestamentowej Eucharystii. Tradycja chrześcijańska tematy te wspomina zatem jak praobrazy Eucharystii¹⁰².

Identyczną wymowę posiada również poprzedzająca Credo modlitwa św. Bazylego z Liturgii Apostoła Jakuba, w której pojawia się jeszcze więcej imion świętych starotestamentowych: „...Wejrzyj na nas, Boże, i na

⁹⁸ Szerzej o tym patrz np.: C.B. Булгаков, *Настольная книга...*, dz. cyt.

⁹⁹ *Wieczernia, jutrznia...*, dz. cyt., s. 138.

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Bazylego Wielkiego*, Warszawa 2005, s. 72-73.

¹⁰² Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, dz. cyt., s. 331.

nasze posługiwanie, i przyjmij je, jak przyjąłeś dary Abła, ofiary Noego, Abrahama ze wszystkich plonów ziemi, dary kapłańskie Mojżesza i Aarona, przynosząc pokój ofiary Samuela, pokutę Dawida i kadzidło Zachariasza, jak przyjąłeś to prawdziwe posługiwanie od świętych Twych Apostołów, tak i z naszych grzesznych rak przyjmij, Panie, te dary...”¹⁰³.

Przed tą modlitwą kapłan odmawia jeszcze kilka innych modlitw, wcześniej zaś diakon w przedostatnim błagalnym wezwaniu ektenii wspomina większą niż to ma miejsce w innych ekteniach liczbę świętych: „Najświętszą, najczystszą, przesławną, błogosławioną Władczynię naszą Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Maryję, świętego i błogosławionego Jana, sławnego Proroka, Poprzednika i Chrzciciela, Stefana pierwszego diakona i pierwszego męczennika, proroków Mojżesza, Aarona, Eliasza, Elizeusza, Samuela, Dawida, Daniela i wszystkich świętych oraz sprawiedliwych wspomnijmy, abyśmy przez ich modlitwy i błagania wszyscy doznali zmiłowania”¹⁰⁴.

9. Anafora

Anafora (gr. *anafero*¹⁰⁵), tj. Kanon Eucharystyczny czy Modlitwa Eucharystyczna, stanowi kulminację Liturgii. Zasadniczą treść anafory stanowi dziękczynienie, co sygnalizuje już samo słowo Eucharystia (gr. *eucharystia* – dziękczynienie). Zawiera ona w sobie również elementy wychwalania i prośby¹⁰⁶. W skład anafory wchodzi cztery podstawowe części: dziękczynienie (prefacja; łac. *praefatio* – wprowadzenie, wstęp), anamneza (gr. *anamnesis* – wspomnienie), epikleza (gr. *epiklesis* – wezwanie, przywołanie) oraz intercesja (modlitwa wstawiennicza)¹⁰⁷, przy

¹⁰³ *Liturgie Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 186. Imienne wspomnianie kilku świętych starotestamentowych w Liturgii ap. Jakuba ma również miejsce na początku Liturgii Wiernych w tzw. „Modlitwie kadzidła”: „Władco wszechwładny (...) przyjmij z rąk nas grzesznych kadzidło jak przyjąłeś ofiarę Abła i Noego, Aarona i Samuela, i wszystkich świętych Twoich...”, patrz: *Liturgie Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 179.

¹⁰⁴ *Liturgie Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 184.

¹⁰⁵ Oznacza: trzymać w górze, podnosić.

¹⁰⁶ Omawiając kwestię kształtowania się i kolejności podstawowych części anafory, ks. Henryk Paprocki zauważa, że główny akcent modlitwy w anaforze stopniowo przesunął się z chwały i dziękczynienia na element prośby, obecne zaś anafory zdominowały przede wszystkim dwa elementy: dziękczynienie i prośba; patrz: *Liturgie Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 28.

¹⁰⁷ Układ poszczególnych części anafory w trzech podstawowych wschodnich typach liturgicznych patrz: H. Paprocki, ks., *Wspomnienie Matki Bożej i świętych...*, dz. cyt., s. 254.

czym wszystkie one stanowią „integralną część jednego aktu przemiany Darów”¹⁰⁸. Jest to więc jedna modlitwa rozbita na szereg elementów. Prześledźmy kolejno czy, w jakim stopniu i „charakterze” święci obecni są w tych częściach anafory.

Anafora rozpoczyna się dialogiem wstępnym, po którym ma miejsce wychwalanie Boga Ojca („Godne to i sprawiedliwe, Tobie śpiewać, Ciebie błogosławić, Ciebie wysławiać, Tobie dzięki czynić i Tobie kłaniać się...”)¹⁰⁹. Następnie główny akcent modlitewny pada na dziękczynienie, które skierowane jest już do wszystkich trzech osób Świętej Trójcy („Za wszystko to dzięki składamy Tobie i Jednorodzonemu Twemu Synowi, i Duchowi Twemu Świętemu...”¹¹⁰), by zatem ponownie powrócić do wychwalania Boga („Hosanna na wysokościach”¹¹¹). Takie wychwalanie połączone z dziękczynieniem, w tej części anafory, za „duchy sprawiedliwych i proroków, dusze męczenników i apostołów, aniołów, archaniołów, trony, panowania, potęgi i władze i moce...”¹¹² (a zatem również za świat anielski) zawiera również Liturgia Apostoła Jakuba.

W modlitwach tej początkowej fazy anafory zawarte są wszystkie perspektywy czasowe. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość jakby się zacierają, a „Obiektem dziękczynienia – jak ujmuje to abp Hilarion (Ałfiejew) – jest cała historia ludzkości od stworzenia świata do eschatologicznego Królestwa Bożego”¹¹³. Dziękczynienie to rozpościera się zatem i na świętych. Ofiara eucharystyczna składana więc jest również za świętych – jak pisze św. Jan z Kronsztadu – „w podzięcie Bogu za nich, jako już odkupionych na ziemi i doskonałych ofiarą Chrystusa na Krzyżu i radujących się w triumfującym Kościele niebiańskim”¹¹⁴.

Następujące po dziękczynieniu wspomnienie Ostatniej Wieczerzy również rozpoczyna się od wychwalania świętości i chwały Bożej („Z tymi błogosławionymi Mocami i my, Władco, Przyjacielu człowieka, wołamy i mówimy: Święty jesteś i Najświętszy...”¹¹⁵). W tym wspomnieniu, które

¹⁰⁸ K. Ware, *Kościół prawosławny*, przekład ks. W. Misijuk, Białystok 1992, s. 314.

¹⁰⁹ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 77.

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ Tamże, s. 78.

¹¹² *Liturgia Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 188.

¹¹³ Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, dz. cyt., s. 341.

¹¹⁴ *Мысли о богослужении православной Церкви...*, dz. cyt., s. 87.

¹¹⁵ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 79.

aktualizowane jest podczas każdej Liturgii, swoje niezaprzeczalne, historyczne miejsce również zajmują postacie świętych, a mianowicie apostołowie – świadkowie ustanowienia sakramentu Eucharystii. Oto Chrystus „wziął chleb w swoje święte, przeczyste i nieskalane ręce, dzięki składał i błogosławił, uświęcił, przełamał, dał świętym swoim uczniom i Apostołom, mówiąc: Bierzcie, jedzcie, to jest Ciało moje, które za was jest łamane na odpuszczenie grzechów...” oraz „Pijcie z niego wszyscy, to jest Krew moja, Nowego Przymierza, która za was i za wielu jest wylewana na odpuszczenie grzechów”¹¹⁶.

Kolejne części anafory – anamneza¹¹⁷ oraz epikleza¹¹⁸ nie zawierają żadnych wspomnień świętych, koncentrując się, co oczywiste, na samej swej istocie. Elementy takiego wspomnienia obecne są jedynie w anamnezie Liturgii św. Bazylego Wielkiego. Wychwalając świętość Bożą kapłan modlitewnie wspomina w niej również historię ludzkości, którą rozpatruje jako „nierozwalny łańcuch dobrych czynów Bożych”¹¹⁹. W modlitwie tej znajdują się więc słowa: „Posłałeś Proroków, uczyniłeś dzieła wspaniałe przez Twoich świętych, którzy podobali się Tobie w każdym pokoleniu, mówiłeś do nas przez usta Twoich sług Proroków, zapowiadając nasze przyszłe zbawienie”¹²⁰. Odnajdujemy tam również wspomnienie Matki Bożej, odbywające się w kontekście macierzyństwa Jezusa Chrystusa: „...Jednorodzony Twój Syn, który jest w Twoim łonie, Boga i Ojca, zrodzony z niewiasty, świętej Bogurodzicy i zawsze Dziewicy Marii...”¹²¹.

Eucharystia jest ofiarą nie tylko dziękczynną, ale i błagalną przynoszoną za wszystkich – za żywych i za zmarłych (w tym za świętych). To na

¹¹⁶ Tamże, s. 79-80.

¹¹⁷ Rozpoczyna się ona od słów „Wspominając przeto to zbawienne przykazanie...” (*Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 80). Jest ona aktem uobecniającego wspomnienia Chrystusowej śmierci, złożenia do grobu, Zmartwychwstania, Wniebowstąpienia i powtórnego przyjścia oraz ofiarowania Świętych Darów Bogu. Teologicznie anamneza rozpoczyna się już od wspomnienia Ostatniej Wieczerzy, ca zauważa ks. Henryk Paprocki (H. Paprocki, ks., *Misterium Eucharystii*..., dz. cyt., s. 251).

¹¹⁸ Rozpoczyna się ona od słów „Jeszcze przynosimy Tobie tę duchową i bezkrwawą służbę...” (*Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 81). Stanowi ona przywoływanie Świętego Ducha na Święte Dary, aby chleb i wino przemieniły się w prawdziwe Ciało i Krew Chrystusa”.

¹¹⁹ Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, dz. cyt., s. 349.

¹²⁰ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Bazylego Wielkiego*, dz. cyt., s. 83.

¹²¹ Tamże, s. 84.

samym początku właśnie oni wspomniani są w intercesji, tj. modlitwie wstawiennej¹²², która następuje bezpośrednio po epiklezie, już przy końcu anafory. Znamionym jest, że to właśnie podczas Kanonu Eucharystycznego, zaraz po słowach, w których kapłan wzywa Świętego Ducha, gdy ma miejsce przemiana Darów, duchowny modlitewnie wspomina „triumfujący na niebiosach Kościół”¹²³. Szczególnie zaś wspomina Bogarodzącę, a jeszcze przed Nią, cicho modląc się, wymienia poszczególne kategorie świętych. Modli się wówczas: „Jeszcze przynosimy Tobie tę duchową służbę za tych, którzy w wierze odeszli, za Praojców, Ojców, Patriarchów, Proroków, Apostołów, Kaznodziejów, Ewangelistów, Męczenników, Wyznawców, Ascetów oraz za każdego ducha sprawiedliwego, który w wierze dopełnił życia”¹²⁴, po czym już donośnym głosem dodaje: „Szczególnie za najświętszą, przeczystą, błogosławioną, pełną chwały Władczynią naszą, Bogurodzącą i zawsze Dziewicę Marię”¹²⁵, następnie ponownie modląc się za świętych, przy czym niektórych wymienia z imienia.

Zauważmy, że intercesja przeżyła długi rozwój, a wspomnianie w niej świętych nie pojawiło się od razu. Pierwotnie była ona modlitwą za Kościół, a jej miejsce w równych anaforach było różne, później zaś posłużyła ona za wzorzec przy opracowaniu wspomnień na proskomidii. A zatem nie da się jej połączyć z imionami twórców rytów Liturgii – Janem czy Bazylim. Ks. Henryk Paprocki pisze, że: „Najstarsze zachowane teksty liturgiczne, bądź też opisy Liturgii, nie wspominają o komemoracji Matki Bożej i świętych w anaforze”¹²⁶. Mówi o tym również m.in. o Miguel Arranz¹²⁷. Wspomnienie świętych zaczęło do nich wchodzić stopniowo, przy czym najpierw pojawiły się nazwy kategorii świętości, a dopiero później (w niektórych anaforach) również niektórzy święci z imienia.

¹²² Ks. Aleksander Schmemmann nazywa tę modlitwę „modlitwą zgromadzenia Kościoła” (A. Schmemmann, ks., *Eucharystia...* dz. cyt., s. 184).

¹²³ Иеромонах Киприан (Керн), «Взгляните на лилии полевые...», dz. cyt.

¹²⁴ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 84.

¹²⁵ Tamże, s. 85.

¹²⁶ H. Paprocki, ks., *Wspomnienie Matki Bożej i świętych...*, dz. cyt., s. 254. W innej swojej pracy ten sam autor pisze, iż wspomnienia świętych nie zawierała np. „Tradycja Apostolska” z III w., przypisywana Hipolitowi Rzymskiemu; patrz: H. Paprocki, ks., *Misterium Eucharystii...*, dz. cyt., s. 27.

¹²⁷ M. Arranz, *Евхаристия Востока и Запада*, Москва 1999, s. 14-16.

Źródła wskazują na to, że modlitwy o charakterze błagalnym i wspomnieniowym dotyczące świętych były już obecne w anaforach wschodnich w ostatniej ćwierci IV wieku¹²⁸. Uroczyste wspomnienie Bogarodzicy do intercesji anafory Liturgii św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego zostało zaś włączone dopiero pod koniec V w. lub w pierwszej połowie VI wieku¹²⁹. Bez wątplenia rozwinęło się ono pod wpływem Soboru Efeskiego (431) i stanowi wyznanie wiary w Jej Boskie macierzyństwo.

I tak w modlitwie wstawienniczej bezpośrednio po wspomnieniu Matki Bożej duchowny obecnie wymienia św. Jana Chrzciciela, apostołów, świętego wspomnianego danego dnia i ogólnie wszystkich świętych¹³⁰. Wcześniej jednak w tym fragmencie anafory istniało szereg wariantów. Niektóre kodeksy X-XI w. przed Janem Chrzcicielem wymieniały tu archaniołów Michała i Gabriela lub siły bezcielesne, inne zaś wspominały krzyż, co stanowi bezpośrednie odniesienie do teologii judeochrześcijańskiej, traktującej krzyż jako żywą istotę¹³¹. Poza tym w niektórych kodeksach po wspomnieniu Jana Chrzciciela wymieniano szereg imion świętych Kościoła pierwotnego, w innych zaś najpierw kolejno wymieniano kategorie świętości (apostołowie, prorocy, hierarchowie, mnisi-męczennicy, męczennicy, asceci, święte niewiasty), a dopiero po nich niektórych świętych z imienia. Zasadniczo (poza nielicznymi wyjątkami) w intercesji Liturgii orientalnych wspomnienie aniołów było obecne, podczas gdy w intercesji Liturgii bizantyjskich pomijano je¹³².

Kwestia charakteru wspomniania świętych w intercesji od początku stanowiła pole wymiany poglądów przez teologów. W tym wspomnianiu świętych jedni akcentowali, że jest to modlitwa do świętych, inni uważali, że jest to modlitwa za świętych. Jeszcze inni dostrzegali w niej nade wszystko dziękczynienie Bogu za świętych. Chociaż temat ten zasługuje na

¹²⁸ P. Ф. Тафт, *Статьи*, т. 2, *Литургия*, Омск 2011, s. 82.

¹²⁹ *Liturgia Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 120, przyp. 277. Robert F. Taft pisze, że imię Bogarodzicy włączone zostało do modlitw liturgicznych nieco wcześniej, bowiem w 431 r., tj. po zwycięstwie nad Nestorianami, a w intercesji pojawiło się ono w odpowiedzi na odmowę tytułowania Marii Bogarodzicą przez patriarchę Antiochii Martyriusza (459-470) (P. Ф. Тафт, *Статьи*, т. 2, *Литургия*, dz. cyt., s. 70, 82).

¹³⁰ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 85.

¹³¹ H. Paprocki, ks., *Mysterium Eucharystii...*, dz. cyt., s. 261.

¹³² Tamże.

szersze omówienie, w tym miejscu skoncentrujemy się jedynie na krótkim omówieniu poglądów badaczy na ten temat.

Od samego początku chrześcijanie modlili się za swoich zmarłych współwyznawców. Ich modlitwa niczym nie różniła się bez względu na to czy dotyczyła męczenników czy też zmarłych śmiercią naturalną. Jakkolwiek już około 150 r. sformułował się pogląd, że męczennicy (zgodnie z Ap 6,9-11) osiągają zbawienie wraz ze swoją męczeńską śmiercią. Zwolennicy innego poglądu, pozostający w mniejszości, uważali, że pomimo swoich zasług męczennicy powinni jednak również oczekiwać na nastanie Sądu Ostatecznego, gdy los wszystkich ludzi zostanie ostatecznie określony. Dlatego też chrześcijanie pierwszych wieków mogli modlić się i za świętych (jako już zmarłych), i do świętych (jak też innych zmarłych) z prośbą o ich pomoc i orędownictwo przed Bogiem, i nie stanowiło to żadnej wewnętrznej sprzeczności¹³³. Taka też rodzaju modlitwa jednocześnie o charakterze błagalnym (za świętych) i wstawienniczo-wspomnieniowym (do świętych) pojawiła się w końcowej części anafory, co było następstwem wcześniejszych poglądów. W greckim oryginale i jedno i drugie oddawał przyimek *υπερ* (oznaczający zarówno „za”, jak i „o”)¹³⁴.

Równoległe jednak odbywała się dyskusja teologiczna dotycząca poprawności rozumienia tej kwestii. I tak np. w pierwszej połowie III w. św. Cyprian z Kartaginy pisze: „Przynosimy naszą ofiarę za nich [męczenników], jak pamiętacie”¹³⁵. Z drugiej zaś strony pod koniec III w. ukazały się „Nauki katechetyczne”, napisane przez św. Cyryla Jerozolimskiego, w tekście których konsekwentnie używane są terminy „modlitwy za” Kościół, władzę, żywych i zmarłych, oraz (nie będących taką modlitwą) „wspominanie świętych”¹³⁶ w kontekście modlitw do nich. Nieco później taki sam pogląd przedstawia bł. Augustyn, pisząc m.in.:

¹³³ P. Ф. Тафт, *Статьи*, т. 1, *Литургика*, Омск 2010, s. 383-384.

¹³⁴ Analizy tej kwestii dokonał abp George Wagner, zob. G. Wagner, *La commemoration des saints dans la preere eucharistique*, [w:] *Irenikon* 1972, nr 45, s. 447-456.

¹³⁵ Św. Cyprian z Kartaginy, *O uczynkach i jałmużnach* 3.2, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* s. 583; por. Św. Cyprian, *Pisma*, t. 1: *Traktaty*, tłum. i komentarz J. Czuj, Poznań 1939.

¹³⁶ P. Ф. Тафт, *Статьи*, т. 2, *Литургика*, dz. cyt., s. 73.

„...obrazimy męczenników, modląc się za nich, a nie prosząc ich o modlitwy za nas”¹³⁷.

A zatem Bogarodzica i inni święci wspominani są w intercesji wraz z innymi zmarłymi. Treść anafory nie czyni wyraźnego rozgraniczenia na tych zmarłych, którzy dostąpili świętości (i nie potrzebują modlitw Kościoła) i grzeszników (którzy takiej modlitwy potrzebują). Św. Jan Chryzostom, będąc jeszcze prezbiterem Kościoła Antiocheńskiego, pisał, że możemy pomóc zmarłemu na kilka sposobów, a jednym z nich jest wspomnianie go w anaforze razem ze świętymi¹³⁸.

Dyskusje dotyczące charakteru wspominania świętych w intercesji kontynuowane były również w późniejszym czasie. I tak np. żyjący na przełomie XI/XII w. Teodor bp Andidy w swoim komentarzu do Liturgii, poddając analizie obie główne Liturgie pisze na temat intercesji: „Następnie ma miejsce modlitwa, która jest czytana po przemianie Boskich darów i posiadająca dwojaki sens: inny u wielkiego Bazylego, a inny u Jana, posiadającego usta droższe niżli złoto (...). Bowiem boski Bazyli, czyniąc wspomnienie świętych, mówi jakby tak: abyśmy otrzymali miłosierdzie i łaskę ze świętymi ojcami, patriarchami i wszystkimi sprawiedliwymi. Chryzostom zaś, w tym co pisze, uważa za godne składać ofiarę również za nich”¹³⁹. „I prawidłowo – kontynuuje. – Bowiem Pasterz Dobry przelał krew nie tylko za grzeszników i nie tylko dla ich pojednania z Bogiem złożył siebie w ofierze, ale również za samych sprawiedliwych”¹⁴⁰. Na marginesie Teodor wyjaśnia również dlaczego w intercesji wspominani są nie tylko święci Nowego Testamentu ale również starotestamentowi, motywując to tym, że „jedni i drudzy mają jednego Boga”, że „wszyscy zostaliśmy uzdrowieni ranami Chrystusa i za wszystkich przelana została Jego krew”¹⁴¹.

¹³⁷ Św. Augustyn z Hippony, *Mowa* 159; PL 38, 868 (przekład własny).

¹³⁸ Św. Jan Chryzostom, *Homilia* 41, na temat *I Listu do Koryntian*, cyt. za: *Творения иже во святых отца нашего Иоанна Златоуста, Архиепископа Константинопольского*, Ч. 10, СПб. 1904, s. 430.

¹³⁹ Феодор, еп. Андидский, *Краткое разсуждение о тайнах и образах божественной Литургии, составленное по просьбе боголюбезнаго Василия епископа Фитийскаго*, rozdz. 27 (http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.xi_xv.th_08_0001) (dostęp: 26.12.2011).

¹⁴⁰ Tamże.

¹⁴¹ Tamże.

Żyjący w pierwszej połowie XIV w. św. Mikołaj Kabasilas inaczej rozpatrywał obecność świętych w intercesji. „Złożenie bezkrwawej ofiary nie jest jedynie wyrażeniem naszej błagalnej modlitwy, jest również dziękczynieniem”¹⁴² – pisał, a powodem tego dziękczynienia są właśnie święci. Zauważa on, że „w tym fragmencie modlitwy prezbiter nie wypowiada żadnej prośby w imieniu świętych, prosi raczej by asystowali mu oni w jego modlitwie”¹⁴³, a zatem uważa dziękczynienie za główne. O ile jednak, zdaniem św. Mikołaja Kabasilasa, w modlitwie intercesji swojej Liturgii św. Jan Chryzostom „rozdziela modlitwy za tych, za których wyraża dziękczynienie od tych, za których wypowiadane są słowa błagalne”¹⁴⁴, to w Liturgii św. Bazylego Wielkiego takiego wyraźnego podziału nie ma. Kapłan modli się tam następującymi słowami: „Nas wszystkich (...) zjednocz razem we wspólnocie jednego Ducha Świętego, aby dla nikogo z nas przyjęcie świętego Ciała i Krwi Twego Chrystusa nie było na sąd lub potępienie, ale abyśmy znaleźli miłosierdzie i łaskę ze wszystkimi świętymi, których od wieków sobie upodobałeś, z Praojcami, Ojcami, Patriarchami, Prorokami, Apostołami, Ewangelistami, Kaznodziejami, Męczennikami, Wyznawcami, nauczycielami, i z wszystkimi duszami sprawiedliwych, które w wierze spoczęły”¹⁴⁵. Słowa tej modlitwy (a dostrzec można to również w innych modlitwach tej Liturgii), posiadają zatem zarówno naturę błagalną, jak i stanowią akt dziękczynienia, wychwalając Boga jako najwyższego dobroczyńcę ludzkości.

Analizując Liturgię św. Jana Chryzostoma św. Mikołaj Kabasilas doszedł do wniosku, że „doskonałość świętych była motywem i powodem dziękczynienia”¹⁴⁶. „Z powodu tego dziękczynienia za świętych Boska Liturgia nazywana jest Eucharystią”¹⁴⁷ – pisze, wyjaśniając też, że – „Święte Dary należą również do świętych. Dzieje się tak w wyniku złożenia ich w ofierze Bogu – ofierze dziękczynienia za chwałę i doskonałość, którą obdarzył świętych”¹⁴⁸. Święci zaś – kontynuuje „otrzymują nasze dary nie

¹⁴² Św. Mikołaj Kabasilas, *Komentarz Boskiej Liturgii...*, dz. cyt., s. 72.

¹⁴³ Tamże, s. 73.

¹⁴⁴ Tamże.

¹⁴⁵ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Bazylego Wielkiego*, dz. cyt., s. 92-93.

¹⁴⁶ Św. Mikołaj Kabasilas, *Komentarz Boskiej Liturgii...*, dz. cyt., s. 103.

¹⁴⁷ Tamże.

¹⁴⁸ Tamże, s. 97.

tylko ze względu na to, iż są one składane z miłości do nich, lecz również dlatego, iż nic ich bardziej nie zachwyci i uszczęśliwi, niż nasze dziękczynienie i pochwalna modlitwa do Boga skierowana w ich intencji”¹⁴⁹. Przy tym wszystkim święci nigdy nie uznają swego dziękczynienia za wystarczające i dlatego „dążą do tego, by aniołowie i ludzie zjednoczyli się z nami w pochwalnych modlitwach”¹⁵⁰.

Ostatni z klasycznych bizantyjskich komentatorów, św. Symeon z Tesaloniki (lata 80. XIV w. – 1429), w swych rozważaniach na temat anafory powraca do starych poglądów. Mówiąc o intercesji, pisze: „...następnie arcypasterz modli się za wszystkich ze śmiałością. Widząc bowiem tego, który miłuje człowieka i łagodnym jest, leżącego przez sobą i składanego w ofierze, śmie wychwalać i modlić się za wszystkich, wspominając też tych, którzy odeszli, szczególnie zaś za Bogarodzicę, w porodzie zachowującą dziewictwo, zaświadczać tym samym, że poprzez tę ofiarę staliśmy się uczestnikami świętych i połączyliśmy się z nimi, a oni, jako mający śmiałość wobec Miłującego ich i przez nich Kochanego, mogą pojednać nas z Nim i połączyć”¹⁵¹. Sergiusz Fudiel, znany prawosławny myśliciel rosyjski, cytowaną powyżej modlitwę duchownego za Bogarodzicę i świętych nazywa „tajemnym wspomnieniem”, zastanawiając się jednocześnie jak dokładnie określić to, czym jest przynoszona za nich owa „duchowa służba” – modlitwą czy dziękczynieniem...¹⁵².

Kończąc rozważania jak należy rozumieć wspomnianie świętych w intercesji zacytujmy jeszcze współczesnego teologa. Ks. Henryk Paprocki pisze, iż wspomnienie to należy rozumieć nie tylko jako dziękczynienie za świętych, ale również jako „odważną modlitwę za świętych”¹⁵³, jako tych, którzy wraz z nami oczekują powtórnego przyjścia Jezusa Chrystusa. Jak się wydaje, bez względu na to na czym postawimy akcent, najważniejsze pozostaje to, że w tak ważnym momencie Liturgii Kościoł pamięta o świętych, co tym bardziej podkreśla ich znaczenie w całym liturgicznym obcowaniu.

¹⁴⁹ Tamże.

¹⁵⁰ Tamże, s. 98.

¹⁵¹ Cyt. za: И. Дмитриевский, *Историческое, догматическое...*, dz. cyt., s. 413.

¹⁵² С. Фудель, *Записки о Литургии и Церкви*, Москва 2009, s. 89.

¹⁵³ H. Paprocki, ks., *Wspomnienie Matki Bożej i świętych...*, dz. cyt., s. 263.

10. Intercesja w Liturgii Apostoła Jakuba

Na tle obu głównych Liturgii sprawowanych obecnie w Kościele prawosławnym – św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego, wyraźnie wyróżnia się intercesja Liturgii Apostoła Jakuba. Z historycznego punktu widzenia można dobrze prześledzić rozwój wspomnień świętych oraz związane z tym zmiany dokonujące się na przestrzeni wieków. Należy bowiem zauważyć, że najstarsze zachowane teksty liturgiczne zupełnie nie zawierają wspomnienia świętych, młodsze zaś zawierają wspomnienia poszczególnych kategorii świętych, które z czasem przeszło w coraz bardziej szczegółowe wymienianie imion świętych z podkreśleniem wśród nich osoby Matki Bożej (współcześnie bardziej szczegółowe wymienianie imion świętych znalazło swoje miejsce w proskomidii, o czym była mowa wcześniej).

W obecnie stosowanym rycie Liturgii Apostoła Jakuba wykaz imion świętych wspominanych w intercesji zajmuje niemal trzy strony¹⁵⁴. Pierwotnie jednak, jak ocenia w swoich badaniach ks. Henryk Paprocki, ich lista była krótka i sprowadzała się do wymienienia poszczególnych kategorii świętości: „Zechej również wspomnieć, Panie, i tych, których od wieków sobie upodobałeś we wszystkich pokoleniach, o świętych ojcach, patriarchach, prorokach, apostołach, męczennikach, wyznawcach, o czcigodnych nauczycielach i o wszystkie duchach sprawiedliwych, którzy odeszli w wierze Chrystusa”¹⁵⁵. W IV w.¹⁵⁶ pojawiło się donośne wspomnienie imienia Matki Bożej: „A nade wszystko Najświętszą, Błogosławioną, Najczystsza Panią naszą Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Maryję”¹⁵⁷, a jej uroczyste wspomnienie niewątpliwie rozwinęło się pod wpływem soborów: Efeckiego (431) i Chalcedońskiego (451)¹⁵⁸. Jeszcze później zaś nastąpiło dodanie do niego całego szeregu imion zasadniczo, chociaż bez pełnej konsekwencji, pogrupowanych zgodnie z kategoriami świętości lub funkcjami, jakie pełnili w Kościele. Samych pojedynczych imion jest tu wymienionych 121, nie licząc kilkunastu grup świętych nie wymienianych z imienia. Na szczególną uwagę w tej Liturgii zasługuje

¹⁵⁴ *Liturgie Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 194-196.

¹⁵⁵ Tamże, s. 194.

¹⁵⁶ Tamże, s. 210, przyp. 210.

¹⁵⁷ Tamże, s. 194.

¹⁵⁸ H. Paprocki, ks., *Wspomnienie Matki Bożej i świętych...*, dz. cyt., s. 260.

również rozbudowane wspomnienie Matki Bożej w postaci trzykrotnego odmawiania Pozdrowienia Anielskiego: „Raduj się, Łaski Pełna, Pan z Tobą, błogosławionaś Ty między niewiastami i błogosławiony owoc żywota Twego, gdyż zrodziłaś Zbawcę dusz naszych”¹⁵⁹.

Anafora dobiega końca. Po „szczególnym” wspomnieniu Matki Bożej w Liturgii św. Jana Chryzostoma okadzany jest św. ołtarz¹⁶⁰, a chór wychwala ją śpiewem: „Zaprawdę godnym jest wielbić Cię, Bogurodzico, zawsze błogosławioną i najczystszą i Matkę Boga naszego. Czcigodniejszą od Cherubinów i bez porównania chwalebniejszą od Serafinów, któraś bez zmiany zrodziła Boga Słowo, Ciebie, prawdziwą Bogurodzicę, wysławiamy”¹⁶¹. W tym czasie kapłan odmawia modlitwę błagalną: „za świętego Jana Proroka i Poprzednika, i Chrzciciela, świętych sławnych i chwalebnych Apostołów, świętego N., którego pamięć czcimy, i za wszystkich świętych Twoich, dla których modlitw nawiedz nas, Boże”¹⁶² oraz za „wszystkich, którzy zasnęli w nadziei zmartwychwstania i życia wiecznego”¹⁶³.

Anafora kończy się wspomnieniem żywych i zmarłych oraz doksologią.

¹⁵⁹ *Liturgie Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 194.

¹⁶⁰ Juan Mateos, wskazuje, że „Okadzanie w tym miejscu odbywa się nie na cześć Świętych Darów i nie wyłącznie na cześć Najświętszej Dziewicy, lecz za wszystkich zmarłych. Okadzanie symbolizuje modlitwy świętych...” (por. Ap 8, 3). J. Mateos, *The Evolution Of The Byzantine Liturgy*, [w:] *Byzantine Christian Heritage* (=John XIII Lectures), vol. 1, 1965, Nowy Jork 1966; <http://kiev-orthodox.org/site/english/639/> (dostęp 10.07.2011).

¹⁶¹ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 85. W dni wielkich świąt zamiast „Godnym jest” – modlitwie powstałej w końcu X w. – śpiewany jest inny hymn ku czci Bogarodzicy, zaś podczas liturgii św. Bazylego Wielkiego hymn ten zastępuje inny, również wychwalający Matkę Bożą: „Tobą raduje się, Łaski Pełna, wszelkie stworzenie, chóry Aniołów i ludzki ród. O święta świątynio i raj u duchowy, dziewictwa chlubo, w Ciebie wcielił się Bóg i Dzieckiem był przedwieczny Bóg nasz. Wnętrznosci bowiem Twoje tronem uczynił i łono Twoje większym było od nieba. Tobą raduje się, Łaski Pełna, wszelkie stworzenie” (*Boska Liturgia świętego ojca naszego Bazylego Wielkiego*, dz. cyt., s. 93-94).

¹⁶² *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 85.

¹⁶³ Tamże, s. 86. Obie te modlitwy, jak wykazały badania G. Winklera, stanowią późniejszą wstawkę do anafory św. Jana Chryzostoma, zapożyczoną z anafory św. Bazylego Wielkiego (G. Winkler, *Die Interzessionen der Chrysostomus anaphora in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, [w:] *Orientalia Christiana Periodica*, 1970, nr 36, s. 301-306).

11. „Święte świętym”

Zanim wierni przystąpią do sakramentu św. Komunii, kapłan podnosząc Święty Chleb zwraca się do wiernych z proklamacją: „Święte świętym”¹⁶⁴. Wyrażenie to przez wiernych często jest rozumiane nieprawidłowo. W żadnym razie kapłan nie ma tu na myśli świętych – członków Kościoła niebiańskiego, triumfującego. Wezwanie to skierowane jest do innych „świętych”, do wciąż zabiegających o swoje zbawienie. Którzy to jednak wierni są tak przez Kościół nazywani? We wczesnym chrześcijaństwie rozumienie tego terminu było niejednorodne. W Dziejach Apostolskich „świętymi” nazywano uczniów Chrystusa będących członkami gminy jerozolimskiej (Dz 9, 13), w Listach apostoła Pawła również członków innych gmin chrześcijańskich (1 Kor 16, 1; 2 Kor 1,1; 13, 12), jak też wszystkich tych którzy uwierzyli w Chrystusa (Rz 16, 2). Ogólnie rzecz biorąc w użyciu w stosunku do współwyznawców termin „święci” stanowił synonim słowa „bracia”¹⁶⁵. A zatem w szerokim znaczeniu tego słowa oznaczało ono tych ludzi, którzy zostali ochrzczeni.

Św. Cyryl Jerozolimski zwraca uwagę na to, że w wezwaniu tym znajduje się wskazanie na świętość, której dostępują wierni przyjmując św. Komunię. Ludzie mogą być bowiem święci jedynie stając się uczestnikami świętości Bożej. „Święte – to złożone w ofierze Dary, na które zstąpił Święty Duch” – pisze, kontynuując: „Święci jesteście i wy, którzyście dostąpili Ducha Świętego”¹⁶⁶.

Św. Mikołaj Kabasilas zauważa, że proklamacja „Święte świętym” stanowi wezwanie do tych, którzy są godni, jednocześnie wyjaśniając od razu, że prezbiter nazywa świętymi „nie tylko ludzi, którzy osiągnęli doskonałość”, lecz również tych, „którzy wciąż dążą do świętości, jeszcze jej nie zdobywszy”. Wg niego wierni nazywani są świętymi również z powodu świętych wydarzeń, w których uczestniczą oraz świętości „Tego, którego Ciało i Krew przyjmują”¹⁶⁷.

¹⁶⁴ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 95.

¹⁶⁵ Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, dz. cyt., s. 375.

¹⁶⁶ Cyt. za: Архиепископ Иларион (Алфеев), *Православие*, т. 2, dz. cyt., s. 376.

¹⁶⁷ Św. Mikołaj Kabasilas, *Komentarz Boskiej Liturgii...*, dz. cyt., s. 78.

12. Rozesłania

Liturgię (oraz kilka innych nabożeństw) kończy rozesłanie (cs. *otпуст*)¹⁶⁸. Jest to krótka modlitwa kończąca nabożeństwo, zawierająca w sobie wspomnienie i oddanie czci świętowanemu wydarzeniu lub osobie oraz błogosławieństwo uczestniczącym w tym nabożeństwie. Wizualnie rozesłanie kończące Liturgię różni się od pozostałych rozesłań tym, że czyniąc je kapłan oburącz trzyma krzyż, którym błogosławi zebranych, zaś w pozostałych nabożeństwach błogosławi dłonią¹⁶⁹. W treści zasadniczą różnicę w rozesłaniu kończącym Liturgię, w przeciwieństwie do pozostałych nabożeństw, stanowi wymienienie imienia i tytułu jej autora: „Świętego ojca naszego Jana Chryzostoma, arcybiskupa Konstantynopola (lub Bazylego Wielkiego, arcybiskupa Cezarei Kapadockiej)”¹⁷⁰ czy też domniemanego autora Liturgii uprzednio poświęconych Darów „świętego Ojca naszego Grzegorza Dialogosa biskupa Rzymu”¹⁷¹. W Jerozolimie dodatkowo wymieniany jest ap. Jakub brat Pański, męczennicy oraz cesarz Konstantyn i jego matka Helena¹⁷².

Dokładną treść rozesłania, w zależności od tego, czy ma ono miejsce w dniu świątecznym czy powszednim, w Wielkim Tygodniu czy Tygodniu Paschalnym, itd., tj. ogólnie rzecz biorąc zależnie od dnia roku liturgicznego, w którym odprawiana jest Liturgia, precyzyjnie reguluje Ustaw, a w szczególności Typikon.

I tak np. rozesłania świąteczne mogą być krótkie lub długie. Krótkie rozesłanie świąteczne poza oddaniem czci Jezusowi Chrystusowi i Bogarodzicy, wspominają jedynie świętego patrona dnia. Nie ma więc w nich wspomnienia „świętych sławnych, chwalebnych apostołów, świętego N., pod którego wezwaniem jest świątynia, świętych sprawiedliwych

¹⁶⁸ Rozesłania kończą też inne nabożeństwa, jak: wieczernia, powieczrze, połunoszcznica, jutrznia, godzinki wielkopostne.

¹⁶⁹ Obszerne studium na temat historii i współczesnego stosowania rozesłań zob. Н.Д. Успенский, *Богослужбёные отпусты*, [w:] Журнал Московской Патриархии, 1963, nr 12, s. 52-69 (oraz wersja elektroniczna: http://azbyka.ru/dictionary/14/uspenskij_bogosluzhebnye_otputy-all.shtml (dostęp 11.01.2012)).

¹⁷⁰ *Wieczernia, jutrznia...*, dz. cyt., s. 177.

¹⁷¹ *Boska Liturgia uprzednio poświęconych Darów*, dz. cyt., s. 55. Św. Grzegorz Dialog nie był i nie jest obecny w rozesłaniu Kościołów greckojęzycznych (zob. *Liturgie Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 233).

¹⁷² H. Paprocki, ks., *Wspomnienie Matki Bożej i świętych...*, dz. cyt., s. 253.

Bożych rodzicielei Joachima i Anny, i wszystkich świętych”¹⁷³, co ma miejsce na zakończenie nieświętacznej Liturgii niedzielnej. W tychże rozesłaniach święty patron dnia wymieniany jest po świętym, pod którego wezwaniem jest świątynia.

Ponadto rozesłania Liturgii odbywających się w dni powszednie zawierają również wspomnienie stosowne do dnia cyklu tygodniowego: w poniedziałek – sił bezcielesnych, we wtorek – św. Jana Chrzcicielna, we środę i piątek – Krzyża Pańskiego, we czwartek – św. Mikołaja abpa Miry Licyjskiej (w tej dzień tygodnia wspominani są również apostołowie, jednak oni każdego powszedniego dnia wymieniani są zaraz po Matce Bożej), w sobotę – wszystkich świętych. Pamięci te wymieniane są w tych rozesłaniach przed apostołami i imieniem świętego świątyni, w której jest sprawowana Liturgia oraz świętymi dnia, jak też świętymi Joachimem i Anną¹⁷⁴. I tak np. sobotnie rozesłanie wygląda następująco: „Chrystus, prawdziwy Bóg nasz, dla modlitw Przczystej swej Matki, świętych sławnych i chwalebnych apostołów, świętych sławnych i zwycięskich męczenników, świętych teoforycznych ojców naszych, świętego patrona świątyni, świętych sprawiedliwych Bożych rodzicielei Joachima i Anny, i wszystkich świętych, zmiłuje się nad nami i zbawi nas, bo jest dobrym i miłującym człowieka”¹⁷⁵. W niedzielnym rozesłaniu pomijani zaś są wspomniani wyżej męczennicy i święci ojcowie, a ich miejsce zajmuje imię autora Liturgii, o czym wspomniano już wyżej.

Analizując treść rozesłań kończących Liturgię pamiętać należy, że pod „świętym pod którego wezwaniem jest świątynia” rozumieć należy świętego, któremu poświęcony jest ołtarz, na którym sprawowana jest Liturgia (co nie musi być tożsame z wezwaniem świątyni), zaś pod „świętym patronem dnia”, rozumieć należy nie wszystkich świętych, którzy pod daną datą znajdują się w kalendarzu kościelnym, a jedynie tych, na cześć których zgodnie z Mineją lub Triodionem danego dnia odbywa się nabożeństwo¹⁷⁶.

¹⁷³ *Wieczernia, jutrznia...*, dz. cyt., s. 174.

¹⁷⁴ Wspomnienie świętych Joachima i Anny w rozesłaniach codziennych pojawiło się dopiero w XVII w. (Н.Д. Успенский, *Богослужебные отпусты*, dz. cyt.)

¹⁷⁵ *Wieczernia, jutrznia...*, dz. cyt., s. 176.

¹⁷⁶ Н.Д. Успенский, *Богослужебные отпусты*, dz. cyt.

Warto zauważyć, że zakończenie rozesłania w tradycji greckiej i bałkańskiej brzmi następująco: „Dla modlitw świętych ojców naszych, Panie Jezu Chryste, Boże nasz, zmiłuj się nad nami”, a po „Amen” chóru, kapłan dodaje: „Niech Trójca Święta was strzeże”¹⁷⁷. Dalej, tak jak w tradycji słowiańskiej, chór wygłasza życzenia długich lat.

13. Uwielbienia

W duże święta, np. ku czci świętego patrona danej świątyni, po kończącym Liturgię rozesłaniu Kościół wspomina tego świętego specjalną pieśnią noszącą nazwę Uwielbienie¹⁷⁸. Jest to krótka pieśń wychwalająca, rozpoczynająca się zwykle słowami „Uwielbiamy was” (cs. „*Wieliczajem was*”, wobec świątobliwych: „*Ublażajem was*”) lub „Uwielbiamy ciebie” (cs. „*Wieliczajem tia*”, wobec świątobliwych: „*Ublażajem tia*”), a tym samym odnosząca się do grupy świętych lub jednego świętego. Zasadniczo Kościół używa tzw. Uwielbień ogólnych, w których zmienia się jedynie imię świętego czy imiona świętych. Uwielbienia takie (oddzielne dla jednego świętego, oddzielne dla grupy świętych) posiadają poszczególne typy (oraz podtypy) świętości. Święci bardziej znaczący posiadają własne uwielbienia, które i tak zasadniczo niewiele różnią się od ogólnych. Własne uwielbienie śpiewane jest np. w cerkwi pw. Wszystkich Świętych, które brzmi: „Uwielbiamy was, apostołowie, męczennicy i prorocy, i wszyscy święci, i czcimy świętą waszą pamięć, bowiem modlicie się za nas do Chrystusa, Boga naszego”¹⁷⁹.

14. Modlitwy dziękczynne

Po powrocie do prezbiterium kapłan odmawia modlitwy dziękczynne. Mówi m.in. troparion i kondakion ku czci autora Liturgii, tj. św. Jana Chryzostoma („Łaska z ust Twoich jak jasność ognia promieniująca, oświeciła całą ziemię, nie zdobyła światu skarbu chciwości, lecz pokazała

¹⁷⁷ *Liturgie Kościoła prawosławnego*, dz. cyt., s. 125, przyp. 436.

¹⁷⁸ Uwielbienia są w szczególności charakterystyczne dla jutrzni podczas polijejeju, a mniej lub bardziej uroczysty charakter zależy od wskazanej w kalendarzu stopnia czci oddawanej przez Kościół danemu świętemu; patrz: А.А. Лукашевич, *Величание*, [w:] *Православная энциклопедия*, под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, Москва 2004, т. 7, s. 530.

¹⁷⁹ *Wieczernia, jutrznia...*, dz. cyt., s. 138.

nam głębię pokory. Słowami Twymi nauczając, ojcze Janie Chryzostomie, módl się do Chrystusa Boga Słowa, aby zbawił dusze nasze¹⁸⁰, oraz kondakion: „Z niebios otrzymałeś łaskę Bożą i ustami swymi uczysz wszystkich kłaniać się w Trójcy jednemu Bogu. Wielce błogosławiony, czcigodny ojcze Janie Chryzostomie, godnie Ciebie sławimy, jesteś bowiem przewodnikiem, który ukazuje nam sprawy Boskie¹⁸¹) lub św. Bazylego Wielkiego („Na całą ziemię rozeszła się nauka Twoja, przyjmująca Twoje słowo, którym pobożnie pouczyłeś o prawdach wiary, wyjaśniłeś naturę bytów, upiększyłeś obyczaje ludzi, królewski kapłanie, ojcze najczcigodniejszy, módl się do Chrystusa Boga, aby zbawił nasze dusze¹⁸² i kondakion: „Okazałeś się niewzruszonym fundamentem Kościoła, dając wszystkim ludziom niezniszczalne dziedzictwo, przypieczętowane Twymi poleceniami, okazujący niebo Bazyle najczcigodniejszy¹⁸³)¹⁸⁴. A zatem oba tropariony mają wydzźwięk błagalny, a kondakiony wychwalający. Kapłan wygłasza też błagalny hymn do Bogarodzicy: „Orędowniczko chrześcijan niezawodna¹⁸⁵”.

Podsumowanie

Jak widać z powyższych rozważań, święci są nieustannie obecni na Liturgii. W osobach apostołów, a częściowo również niewiast niosących wonności, nie tylko byli oni świadkami nowotestamentowych wydarzeń wspominanych podczas tego nabożeństwa nabożeństw, ale również są świadkami każdorazowego uobecniania najważniejszych dla chrześcijan wydarzeń: śmierci na Krzyżu, Zmartwychwstania i Wniebowstąpienia Pana naszego Jezusa Chrystusa. Treść Liturgii zaświadcza nam tym samym o ścisłej łączności, w jakiej pozostaje Jezus Chrystus ze świętymi a święci z Bogiem. Najpełniej doświadczamy tego zapewne w proskomidii, gdy wyjmowane są za nich cząstki komemoracyjne, oraz pod koniec anafory,

¹⁸⁰ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 111.

¹⁸¹ Tamże, s. 111-112.

¹⁸² *Boska Liturgia świętego ojca naszego Bazylego Wielkiego*, dz. cyt., s. 119-120.

¹⁸³ Tamże, s. 120.

¹⁸⁴ Analogonie do wspominania św. Grzegorza Dialoga w rozestaniu Liturgii uprzednio poświęconych Darów, również w modlitwach dziękczynnych po tej liturgii kapłan odmawia troparion i kondakion ku czci tego świętego.

¹⁸⁵ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, dz. cyt., s. 112.

kluczowego momentu Liturgii. Podkreślając to św. Jan z Kronsztadu pisze: „W jakiejż to bliskości do siebie nawzajem znajdują się mieszkańcy nieba i mieszkańcy ziemi, i Matka Boża i wszyscy święci, i wszyscy my, chrześcijanie prawosławni, gdy sprawowana jest Boska, powszechna, ponadniebiańska, najbardziej szczodra Liturgia! Mój Boże! Jakież to radości i życia pełne obcowanie”¹⁸⁶.

Wspominanie świętych podczas Liturgii posiada charakter wieloaspektowy. Wspominając świętych, oddajemy im w ten sposób cześć, czynimy to na ich pamiątkę, modlimy się za nich, prosimy o ich modlitewne wstawiennictwo przed Bogiem, dziękujemy za nich Bogu. Całokształt uczuć jakie kierujemy ku Kościołowi niebiańskiemu, sprawia, że święci byli, są i pozostaną zawsze nam bliscy, że bez nich nie możemy już sobie wyobrazić prawosławnego nabożeństwa, a w szczególności Liturgii.

SUMMARY

The saints are constantly present in all service of the Orthodox Church. In the most important service – the Divine Liturgy – they are also mentioned many times in different contexts and with different intention. Remembering saints in Divine Liturgy is multifaceted. When we remember them, we give a honor to the saints, we do it for their memory, we pray for them, but also ask them their prayer before God for us, as well as we thank God for them. All these feeling that the Orthodox Church addresses toward the Heavenly Church, in which the saints play an important role, means that they were, still are and will remain so close connected to the Orthodox spirituality, that without them it is impossible now to imagine the Orthodox church services, and in particular the Divine Liturgy.

The most important moment in which the saints are mentioned in the Divine Liturgy is intercessory prayer (intercession) – the final part of the anaphora, as well as the proskomidia. Other important places of the saints presence in this service are also: litanies, antiphons, Small Entrance, troparions, kontakions, Apostolic readings, Gospel readings and dismissals.

¹⁸⁶ *Мысли о богослужении православной Церкви...*, dz. cyt. s. 102.

